



# KERK EN EUTHANASIE

Een systematisch theologische doordenking van  
Nederlandse kerkelijke protestantse documenten over  
euthanasie sinds 1972.

DOOR: HERMAN MEIJER

Begeleider: Prof. Dr. T.A. Boer

## Verklaringenblad masterthesis

Naam student: Herman Meijer

Titel masterthesis: Kerk en euthanasie

### VERKLARING VAN ORIGINALITEIT

Hierbij verklaar ik dat bovengenoemde masterthesis uit origineel werk bestaat. De thesis is het resultaat van mijn eigen onderzoek en is alleen door mijzelf geschreven, tenzij anders aangegeven. Waar informatie en ideeën uit andere bronnen zijn overgenomen, wordt dat expliciet, volledig en op passende wijze vermeld in de tekst of in de noten. Een bibliografie is bijgevoegd.

Plaats, datum:

Handtekening:

Zoetermeer, 12-7-'18



### TOESTEMMINGSVERKLARING

Hierbij stem ik ermee in dat bovengenoemde masterthesis na goedkeuring beschikbaar wordt gesteld voor opname in de bibliotheekcollectie en dat de metadata beschikbaar worden gesteld aan externe organisaties en/of door de PThU worden gepubliceerd.

Verder verleen ik (de bibliotheek van) de PThU

☒ wel

☐ niet

toestemming voor het opnemen van de volledige tekst in een via internet of anderszins openbaar toegankelijke database. (Deze toestemming betreft alleen de openbaarmaking van de masterthesis, zonder verdere overdracht of inperking van het auteursrecht van de student.)

Plaats, datum:

Handtekening:

Zoetermeer, 12-7-'18



## Inhoudsopgave

Inhoudsopgave.....	1
Inleiding.....	4
Probleemstelling.....	4
Deelvragen .....	4
Hoofdstukindeling.....	5
Relevantie .....	5
Methode .....	6
Hoofdstuk 1.....	7
Begrippendefinitie .....	7
Ethiek .....	7
Euthanasie.....	7
Theorieën die achtergrond vormen.....	11
Ethiek .....	11
Euthanasie.....	11
Leidende vermoedens.....	13
Hoofdstuk 2: 1972-1987; een volmondig ja.....	15
1972: Euthanasie, zin en begrenzing van het medisch handelen.....	15
Status .....	15
Aanleiding .....	15
Definiëring euthanasie.....	16
Inhoud van het rapport.....	18
Pastoraal .....	22
Samenvatting .....	22
1985: Euthanasie en pastoraat .....	23
Status .....	23
Aanleiding .....	23
Definiëring euthanasie.....	25
Inhoud van het rapport.....	25
Pastoraal .....	30
Samenvatting .....	32
1987: Euthanasie en pastoraat, Vervolgrapport.....	33
Status .....	33

Aanleiding .....	33
Definiëring euthanasie .....	34
Inhoud van het rapport .....	35
Pastoraal .....	39
Samenvatting .....	42
Hoofdstuk 3: 1999-2006; een weifelend ja .....	43
1999: Verklaring Samen op Weg-kerken .....	43
Status .....	43
Aanleiding .....	43
Definiëring Euthanasie .....	44
Inhoud van de verklaring .....	44
Pastoraal .....	48
Samenvatting .....	48
2003: Levensmoe, Pastoraat aan mensen op hoge leeftijd die levensmoe zijn en wachten op een natuurlijk levenseinde .....	49
Status .....	49
Aanleiding .....	49
Definiëring Euthanasie .....	50
Inhoud van het rapport .....	50
Pastoraal .....	52
Samenvatting .....	53
2006: Medische beslissingen rond het levenseinde, Pastorale en morele overwegingen .....	54
Status .....	54
Aanleiding .....	54
Definiëring Euthanasie .....	54
Inhoud van het rapport .....	55
Pastoraal .....	58
Samenvatting .....	59
Hoofdstuk 4, theologische concepties .....	61
Inleiding .....	61
Normativiteit in de natuur .....	61
Tussenconclusie .....	63
Geboden .....	63

Tussenconclusie .....	66
Mensbeeld .....	66
Communicatie .....	66
De mens in relatie .....	67
De mens en het lijden .....	69
Tussenconclusie .....	70
Eschatologie .....	71
Tussenconclusie .....	72
Besluit .....	72
Hoofdstuk 5, aanbevelingen .....	73
Inleiding.....	73
Profetisch geluid .....	73
Receptie rapporten .....	75
Verschillende toonhoogtes .....	77
Slotoproep .....	78
Literatuur .....	79
Boeken .....	79
Websites .....	80

## Inleiding

De afgelopen decennia heeft de euthanasiediscussie in Nederland (en daarbuiten) veel stof doen opwaaien. Nederlandse protestantse kerken lieten zich in deze discussie niet onbetuigd.<sup>1</sup> Sinds 1972 verschenen verschillende kerkelijke rapporten over het euthanasievraagstuk. Dit onderzoek wil een systematische doordenking van deze Nederlandse kerkelijke protestantse rapporten geven. Deze doordenking bestaat enerzijds uit een analyserend deel, anderzijds uit een kort normatief deel. In het analyserende deel worden de Nederlandse kerkelijke protestantse rapporten over euthanasie geanalyseerd op hun argumentatie. Vervolgens wordt gezocht naar theologische concepties die onder deze argumenten liggen. In het normatieve deel probeer ik een aanzet te geven voor verdere discussie. Wat kan de kerk leren van deze rapporten uit het verleden en welke consequenties zou dat kunnen hebben voor de toekomst?

De volgende rapporten staan in dit onderzoek centraal:

1. Rapport 1: 1972; *Euthanasie, zin en begrenzing van het medisch handelen*. Pastorale handreiking aanvaard door de generale synode der Nederlandse Hervormde Kerk op 22 februari 1972.
2. Rapport 2: 1985; *Euthanasie en Pastoraat*.
3. Rapport 3: 1987; *Euthanasie en Pastoraat, Vervolgrapport*.
4. Rapport 4: 1999; *De SoW-verklaring*.
5. Rapport 5: 2003; *Levensmoe, pastoraat aan mensen op hoge leeftijd die levensmoe zijn en wachten op een natuurlijk levenseinde*.
6. Rapport 6: 2006; *Medische beslissingen rond het levenseinde, Pastorale en morele overwegingen*.<sup>2</sup>

## Probleemstelling

In dit onderzoek staat de volgende hoofdvraag centraal:

*‘Wat zijn in theologisch opzicht de voornaamste argumenten in de Nederlandse kerkelijk protestantse documenten sinds 1972 in het kader van de euthanasiediscussie?’*

## Deelvragen

Om antwoord te geven op mijn hoofdvraag, beantwoord ik de volgende deelvragen:

Deelvraag 1: Welke argumenten gebruiken de documenten en tot welke conclusies leiden deze argumenten?

---

<sup>1</sup> Ook de Rooms-Katholieke Kerk in Nederland schreef over euthanasie. De uitingen van de Rooms-Katholieke Kerk in Nederland vallen echter buiten het onderzoeksveld van deze scriptie. Zie: Frits de Lange en Jan Jans (red.), *De dood in het geding, Euthanasiewetgeving en de kerken*, Kampen: Uitgeverij Kok, 2000, voor een overzicht en een analyse van Rooms-Katholiek spreken in het euthanasiedebat.

<sup>2</sup> Het rapport *Keuzen op leven en dood* uit 1994 is geen onderdeel van het onderzoek in deze scriptie. *Keuzen op leven en dood* is een handreiking ter bevordering van de bezinning op de vragen rond ernstig gehandicapte pasgeborenen, dat door de gezamenlijke vergadering van de Hervormde Kerk, de Gereformeerde Kerken en de Evangelisch-Lutherse Kerk werd aanvaard. Dit rapport gaat weliswaar ook over actieve levensbeëindiging, maar dan specifiek over actieve levensbeëindiging bij ernstig gehandicapte pasgeborenen. Daar het hier gaat om levensbeëindiging *niet* op verzoek valt dit rapport buiten de bespreking van het thema ‘euthanasie’.

Deelvraag 2: Welke theologische concepties liggen onder de Nederlandse kerkelijke protestantse argumenten sinds 1972 over euthanasie?

Deelvraag 3: Welke lessen kan de kerk trekken uit deze rapporten?

### Hoofdstukindeling

**Hoofdstuk 1:** In dit hoofdstuk geef ik een beschrijving van de belangrijkste begrippen die ik gebruik en definieer ik deze begrippen. Vervolgens geef ik een korte beschrijving van mijn theologische en ethische aanvliegroute; waarom is het volgens mij belangrijk om na te denken over euthanasie en waarom is het goed om deze rapporten te bestuderen? Ik ga daarbij op de schouders staan van ethici voor mij. Tot slot beschrijf ik de leidende vermoedens die ik in deze thesis in het bijzonder tegen het licht wil houden.

**Hoofdstuk 2:** In dit hoofdstuk bestudeer ik de Nederlandse kerkelijke protestantse documenten over euthanasie tussen 1972 en 1990, te weten: 1972, 1985 en 1987. Na een korte introductie van elk rapport en een schets van de context, geef ik een overzicht van de gebruikte argumenten en de conclusies die de rapporten trekken.

**Hoofdstuk 3:** Hoofdstuk 3 beschrijft de Nederlandse kerkelijke protestantse rapporten tussen 1990 en 2006, te weten: 1999, 2003 en 2006. Na een korte introductie van elk rapport en een schets van de context, geef ik een overzicht van de gebruikte argumenten en de conclusies die de rapporten trekken.

**Hoofdstuk 4:** In dit hoofdstuk probeer ik de belangrijkste theologische concepties die onder de argumenten in de rapporten liggen bloot te leggen. De volgende theologische concepties worden onderzocht; natuurrecht, omgang met de geboden, in het bijzonder het zesde gebod, het mensbeeld en het eschaton.

**Hoofdstuk 5:** Er wordt een aanzet gegeven voor verdere discussie. Waar moeten kerken zeker over nadenken als het (in de toekomst) gaat over euthanasie?

### Relevantie

De euthanasiediscussie staat niet stil. Het voorstel in 2016 van destijds minister Schippers (Zorg) en minister Van der Steur (Veiligheid en Justitie) dat ook mensen die 'lijden aan het leven' in aanmerking moeten komen voor euthanasie, is daar slechts één voorbeeld van.<sup>3</sup> De minister gaf aan dit zo snel mogelijk bij wet te willen regelen.<sup>4</sup> Verschillende politieke partijen reageerden enthousiast. Zo stelde D66 dat de grens (voorlopig) op 75 jaar moet liggen wil iemand in aanmerking kunnen komen voor euthanasie bij voltooid leven.<sup>5</sup> De partij zei snel met een wetsvoorstel te zullen komen. De VVD betoonde zich eveneens voorstander van deze nieuwe wet, maar wilde geen leeftijdsgrens.<sup>6</sup> De formatie van een kabinet dat behalve deze twee partijen ook het CDA en de ChristenUnie omvatte, leidde ertoe dat het nieuwe kabinet deze lijn niet voortzette: in het Regeerakkoord werd de noodzaak van verder

---

<sup>3</sup> Zie: <http://nos.nl/nieuwsuur/artikel/2137422-kabinet-wil-stervenshulp-bij-voltooid-leven-toestaan.html>. Bezocht op 20 maart 2017.

<sup>4</sup> Zie: <http://nos.nl/artikel/2162303-schippers-wet-voltooid-leven-liefst-in-volgend-kabinet.html>. Bezocht op 20 maart 2017.

<sup>5</sup> Zie: <http://www.nu.nl/politiek/4367529/d66-voorstel-voltooid-leven-legt-grens-bij-75-jaar.html>. Bezocht op 20 maart 2017.

<sup>6</sup> Zie: <https://www.nrc.nl/nieuws/2016/10/26/vvd-wil-geen-leeftijdsgrens-bij-voltooid-leven-wet-a1528513>. Bezocht op 20 maart 2017.

onderzoek benadrukt. Het was een aantal maanden vrij stil in de politiek rond dit thema, maar begin juni 2018 liet Pia Dijkstra (Tweede Kamerlid D66) weten dat D66 snel het aangekondigde onderzoek wil naar de vraag of ouderen over hun levenseinde willen beschikken.<sup>7</sup>

Deze ontwikkelingen vragen om voortdurende bezinning door de kerk, pastores en gemeenten. Zeker omdat, zoals blijkt uit een recente enquête, het vraagstuk van euthanasie in de pastorale praktijk zich zeer regelmatig voordoet. Uit deze enquête bleek ook dat veel predikanten behoefte hebben aan ondersteuning rond dit thema.<sup>8</sup>

Daarnaast zijn deze Nederlandse kerkelijke protestantse documenten nog niet wetenschappelijk onderzocht en geanalyseerd. In die zin is er sprake van braakliggend onderzoeksterrein.

Als het, ook met het oog op de ontwikkelingen hierboven geschetst, gaat om uitspraken van Nederlandse protestantse kerken in de toekomst in de euthanasiediscussie, is reflectie op gedane uitspraken uit het verleden geboden. Enerzijds om consistentie te betrachten, anderzijds omdat wij, met de kennis van nu, lessen kunnen trekken uit het verleden, voor de toekomst.

## Methode

Dit onderzoek maakt gebruik van literatuuronderzoek en document-analyse. Dit onderzoek spitst zich toe op een aantal theologische concepties, te weten: het mensbeeld, natuurrecht, de omgang met de geboden en het eschaton. De theologische conceptie 'het leven als gave van God' komt zijdelings aan de orde bij de bespreking van het zesde gebod. Ik heb voor deze vier concepties gekozen omdat, zoals zal blijken, dit de dragende argumententypen zijn. Aan de hand van deze begrippen zal ook blijken dat er (op zijn minst) nuanceverschillen zijn in hoe over deze concepties wordt gesproken in de rapporten.

Ik heb gekozen voor het format dat ik bij elk rapport focus op het bijbelgebruik en een beschrijving geef van de argumentatie. Omdat het bij veel rapporten om pastorale handreikingen gaat, beschrijf ik ook hoe de rapporten pastoraat beschrijven.

---

<sup>7</sup> <https://www.trouw.nl/samenleving/pia-dijkstra-geen-adempauze-in-het-debat-over-voltooid-leven~abc84079/>. Bezocht op 6 juni 2018.

<sup>8</sup> <https://www.protestantsekerk.nl/actueel/nieuws/predikant-heeft-behoefte-aan-ondersteuning-bij-pastoraat-rond-actieve-levensbeeindiging>. Bezocht op 28 juni 2018.



# Hoofdstuk 1

## Begrippendefinitie

In de ethiek is het belangrijk om begrippen goed te definiëren. Als een heldere begripsomschrijving ontbreekt, bestaat het gevaar dat een ethische discussie warrig verloopt.<sup>9</sup> De volgende begrippen zullen hieronder (kort) worden omschreven en gedefinieerd: ethiek, euthanasie en pastoraat.

## Ethiek

Ethiek is bezinning op de moraal. 'Ethiek is', in de woorden van Gerrit de Kruijf met simpelere woorden: 'denken bij het leven.'<sup>10</sup> Wat is goed om te doen, wat is kwaad om te doen en waar moet ik voor kiezen?<sup>11</sup> Ethiek is de systematische studie van het morele.<sup>12</sup>

## Euthanasie

Euthanasie betekent letterlijk 'een goede dood' (eu=goed en thanatos: dood).<sup>13</sup> Suetonius spreekt bij het overlijden van keizer Augustus van euthanasie, een gemakkelijke, snelle, pijnloze dood.<sup>14</sup> Onder christenen heeft de term euthanasie eeuwenlang de betekenis van 'godvrezend sterven.'<sup>15</sup> Zo verschijnt in 1651 een boekje van de Nederlandse theoloog Johannes Hoornbeeck met de titel: *Euthanasia, ofte wel-sterven*.<sup>16</sup>

Tegenwoordig heeft de term euthanasie een heel andere lading. Niet langer wordt een vredig (en/of christelijk) sterven bedoeld, maar het beëindigen van een leven. De definitie van het begrip euthanasie is de afgelopen decennia vaak veranderd. Daar komt bij dat Nederland een specifieke definitie van euthanasie kent, die afwijkt van de definitie in andere landen.<sup>17</sup> Omdat de besproken rapporten geschreven zijn in een tijdsbestek van enkele decennia, wordt hier kort beschreven hoe de definitie van euthanasie in deze periode is veranderd.

In 1972 beschrijft de Gezondheidsraad euthanasie als volgt: '*een opzettelijk levensverkortend handelen of een opzettelijk nalaten van een levensverlengend handelen bij een ongeneeslijke patiënt in diens belang*.'<sup>18</sup>

In 1982 verandert de Gezondheidsraad haar definitie: '*handelingen die beogen opzettelijk het leven van een ander op diens verzoek of in diens belang te beëindigen of te verkorten, hetzij actief, hetzij passief*.'<sup>19</sup>

In 1983 definieert ook H.M. Kuitert, een protestants theoloog, euthanasie: 'Onder euthanasie versta ik: iemand die zichzelf niet meer helpen kan, op zijn verzoek aan een zachte dood helpen.'<sup>20</sup> Het eerste deel

---

<sup>9</sup> H.A.M.J. ten Have, *Medische ethiek*, Houten: Bohn Stafleu van Loghum, 2009, 278.

<sup>10</sup> Gerrit de Kruijf, *Ethiek onderweg, Acht adviezen*, Zoetermeer: Uitgeverij Meinema, 2008, 11.

<sup>11</sup> Ibid., 11.

<sup>12</sup> H.A.M.J. ten Have, *Medische ethiek*, 16.

<sup>13</sup> Ibid., 277.

<sup>14</sup> Ibid., 277.

<sup>15</sup> J. Douma, *Medische Ethiek*, Kampen: Uitgeverij Kok, 1997, 257.

<sup>16</sup> Johannes Hoornbeeck, *Euthanasia, ofte wel-sterven: waar in veele exempelen der stervende, en haare laatste dootspreuken verhaalt worden*, Utrecht: Jan van Waesberge, 1651.

<sup>17</sup> H.A.M.J. ten Have, *Medische ethiek*, 278.

<sup>18</sup> Gezondheidsraad, *Interim-advies inzake euthanasie, Publicatienr. 15*, Den Haag: Staatsuitgeverij, 1972, 12.

<sup>19</sup> Gezondheidsraad, *Euthanasie, Publicatienr. 7*, Den Haag: Staatsuitgeverij, 1982, 15.

<sup>20</sup> H.M. Kuitert, *Suicide: wat is er tegen? Zelfdoding in moreel perspectief*, Baarn: Uitgeverij Ten Have, 1983, 22.

van deze definitie is voor Kuitert belangrijk. Euthanasie is voor mensen die zichzelf niet meer helpen kunnen, door ziekte, ouderdom, uitputting of welke oorzaak dan ook.<sup>21</sup>

In 1985 komen we ‘het opzettelijk levensbeëindigend handelen door een ander dan de betrokkene op diens verzoek’ tegen als omschrijving van het begrip euthanasie bij de Staatscommissie Euthanasie.<sup>22</sup>

Het valt op dat in 1972 en in 1982 door de Gezondheidsraad levensbeëindigend handelen euthanasie wordt genoemd als het ofwel in het belang van de patiënt is of als er door de patiënt zelf om wordt gevraagd.<sup>23</sup> Met de definitie van de Staatscommissie euthanasie in 1985 verandert dit. Als er geen verzoek is van de patiënt, kan er niet worden gesproken van euthanasie.<sup>24</sup> Er is verschil tussen vrijwillige en niet-vrijwillige levensbeëindiging.<sup>25</sup> Bij vrijwillige euthanasie is het verzoek doorslaggevend, in het tweede geval gebeurt de levensbeëindiging buiten de wil van de patiënt om en is er geen sprake van euthanasie. Volgens de gangbare definitie valt onder euthanasie dus alleen vrijwillige euthanasie.<sup>26</sup>

Daarnaast valt op dat in de definitie van de Gezondheidsraad uit 1972 zowel opzettelijk levensbekortend handelen als het opzettelijk nalaten van levensverlengend handelen, euthanasie wordt genoemd. In 1985 treffen we in de definitie van de Staatscommissie Euthanasie alleen het handelen aan. Het nalaten van handelen is uit de definitie verdwenen. Dit verschil tussen actieve en passieve euthanasie speelt ook in de rapporten een rol. Hieronder wordt dit verschil tussen doen en nalaten als het gaat om euthanasie daarom uitgewerkt.

#### *Actieve en passieve euthanasie*

In het rapport *Euthanasie, zin en begrenzing van het medisch handelen*, aanvaard door de generale synode der Nederlands Hervormde kerk op 22 februari 1972 hanteert men dezelfde invulling van het begrip euthanasie als de Gezondheidsraad in 1972. Het nalaten van een handeling is in termen van die tijd ‘passieve euthanasie’ en het handelen met het oogmerk om het lijden van een patiënt definitief op te heffen noemt men actieve euthanasie.<sup>27</sup>

Ook in 1985 stelt *Euthanasie en Pastoraat* dat gemeenteleden weliswaar soms denken dat actieve euthanasie altijd fout is en passieve euthanasie soms geoorloofd, maar dat het in ethisch opzicht in essentie geen verschil maakt.<sup>28</sup> In allebei de gevallen, zowel bij doen als bij laten, is er verantwoordelijkheid voor het versneld naderbij brengen van de dood.<sup>29</sup>

---

<sup>21</sup> Ibid., 22.

<sup>22</sup> Staatscommissie Euthanasie, *Rapport van de Staatscommissie, euthanasie, advies, deel 1*, Den Haag, Staatsuitgeverij, 1985, 26.

<sup>23</sup> H.A.M.J. ten Have, *Medische ethiek*, 279.

<sup>24</sup> Ibid., 279.

<sup>25</sup> Ibid., 279. Bij onvrijwillige euthanasie gaat het om euthanasie *buiten* de wil van de patiënt om, niet *tegen* de wil van de betrokkene. Ten Have pleit er dan ook voor om te spreken van niet-vrijwillige euthanasie en niet van onvrijwillige euthanasie. Ten Have wijst er echter ook op dat in veel literatuur wel wordt gesproken over onvrijwillige euthanasie.

<sup>26</sup> Ibid., 279.

<sup>27</sup> *Euthanasie, zin en begrenzing van het medisch handelen, pastorale handreiking*, 's Gravenhage: Boekencentrum N.V., 1972, 17. Deze formulering is niet helemaal dekkend. Bij actieve euthanasie gaat het om een direct doden door een euthanaticum. Bij passieve euthanasie kan het oogmerk immers ook zijn om het lijden van een patiënt definitief op te heffen.

<sup>28</sup> *Euthanasie en pastoraat*, 's Gravenhage: Boekencentrum B.V., 1988, 10.

<sup>29</sup> Ibid., 10.

Deze opvatting komen we in de jaren '70 en '80 in de protestantse traditie meer tegen. Volgens theoloog P.J. Roscam Abbing is 'er zowel praktisch als principieel een vloeiende overgang tussen passieve en actieve euthanasie. Deze actieve euthanasie kan ik daarom niet onverantwoord achten, ook niet voor een christen.'<sup>30</sup> Ook Kuitert ziet in 1981 geen moreel verschil tussen actieve en passieve euthanasie: 'Hier stel ik vast dat de onderscheiding tussen actieve en passieve euthanasie ons uit geen enkel moreel probleem helpt dat door een verzoek om levensverkorting wordt opgeroepen, integendeel, eerder bijdraagt tot versluiering daarvan (...).'<sup>31</sup>

Dit ethisch samenvallen van actieve euthanasie (doen) en passieve euthanasie (laten) wordt in de jaren zeventig echter ook al bekritiseerd. Zo pleit J. Douma in 1973, in navolging van W.H. Velema, om het beëindigen van een medische behandeling geen passieve euthanasie te noemen.<sup>32</sup> Volgens Douma is er wel degelijk een verschil tussen nalaten en doen. Hij geeft drie argumenten. Ten eerste doet een arts die zijn handen terugtrekt en geen bijzondere ingrepen meer toepast, in gepaste bescheidenheid, aan de naaste wat God van hem vraagt. De laatste akte verricht de arts niet zelf, hij trekt zijn hand terug, als God, in Wiens hand de ziel is van alles wat leeft, de laatste akte verricht.<sup>33</sup> Ten tweede wijst deze ethicus erop dat de mens nimmer van God de vrijheid heeft gekregen om te doden. Met de toegenomen mogelijkheden blijft staan dat een mens zijn handen thuis moet kunnen houden, juist ook als men in de verleiding komt alles aan zich te trekken en niet meer de eerbiedige schroom kent zijn handen thuis te houden.<sup>34</sup> Ten derde wijst Douma erop dat het belangrijk is om grenzen scherp te trekken en het verschil tussen 'laten sterven' en 'doden' niet uit te wissen. Het gevaar bestaat dat men zich anders makkelijk vrijheden toe-eigent die rampzalig kunnen worden.<sup>35</sup> Ook in 1997 schrijft Douma dat passieve euthanasie moeilijk euthanasie genoemd kan worden. Euthanasie veroorzaakt immers rechtstreeks de dood en dat is niet altijd het geval bij het staken van een behandeling.<sup>36</sup>

Theo Boer wijst er in 2005 op dat nalaten soms net zo verwijtbaar is als handelen.<sup>37</sup> Maar ook hij bepleit om actief en passief niet onder één noemer te laten vallen. In het algemeen prefereren mensen volgens Boer een natuurlijke dood boven een onnatuurlijke dood. Dat heeft mede te maken met het feit dat het moment waarop een mensenleven tot een einde komt, in veler beleving iets mystieks, iets heiligs, iets angstaanjagends heeft. Sterven is iets wat 'aan ons gebeurt'.<sup>38</sup> Boer wijst erop dat doen en laten aanvullende termen zijn die wel bij elkaar horen, maar onderscheiden moeten worden, omdat er anders grote repercussies zijn voor de moraal. Als wij net zo verantwoordelijk zijn voor iets dat we laten gebeuren als voor zaken die wij zelf bewerkstelligen, 'wordt het onmogelijk om de reikwijdte van onze

---

<sup>30</sup> P.J. Roscam Abbing, *Toegenomen Verantwoordelijkheid, euthanasie, eugenetiek, moderne biologie, medisch-ethische beschouwing*, Nijkerk: G.F. Callenbach n.v., 1972, 37.

<sup>31</sup> H.M. Kuitert, *Een gewenste dood, euthanasie en zelfbeschikking als moreel en godsdienstig probleem*, Baarn: Ten Have, 1981, 41.

<sup>32</sup> J. Douma, *Euthanasie*, Groningen: Uitgeverij de Vuurbaak, 1973, 31.

<sup>33</sup> Ibid., 29.

<sup>34</sup> Ibid., 30. Douma geeft zelf toe dat deze theologische argumenten alleen overtuigingskracht hebben voor christenen.

<sup>35</sup> Ibid., 30. Dit derde argument is volgens Douma een argument dat allen (dus ook niet-christenen) moet aanspreken. Douma is bang dat actieve euthanasie in de toekomst ook ten dienste wordt gemaakt aan economische, maatschappelijke of sociale factoren, om maar niet te spreken van eugenetische.

<sup>36</sup> J. Douma, *Medische Ethiek*, 260.

<sup>37</sup> Theo Boer, 'Een theologisch perspectief', in: P.J. Lieveerse et al., *Dood gewoon? Perspectieven op 35 jaar euthanasie in Nederland*, Lindeboomreeks nr. 15, Amsterdam: Buijten & Schipperheijn 2005, 85.

<sup>38</sup> Ibid., 86.

morele verantwoordelijkheid nog te overzien.<sup>39</sup> Deze manier van denken over het onderscheid tussen doen en laten heeft ook gevolgen voor ons denken over euthanasie. Boer ziet het afzien van een behandeling als een beslissing om een andere actor, de dood, niet langer tegen te houden.<sup>40</sup> De conclusie is daarom dat er tussen actieve levensbeëindiging door handelen van de arts en het afzien van een behandeling, naast alle overeenkomsten, wel degelijk ook beslissende verschillen bestaan en het dus denkbaar is om het één af te keuren en het ander niet.<sup>41</sup> Er is dus een moreel verschil tussen het staken van een behandeling en het actief beëindigen van een leven. Ik sluit mij in deze scriptie bij deze conclusie aan.

In deze scriptie volg ik de definitie van de Staatscommissie Euthanasie uit 1985. Onder euthanasie versta ik alleen handelingen die beogen opzettelijk het leven te beëindigen door een ander dan betrokkene op diens verzoek. Daarmee hanteer ik een andere definiëring van het begrip euthanasie dan zowel *Euthanasie, zin en begrenzing van het medisch handelen* (1972) als *Euthanasie en Pastoraat* (1985) en het *Vervolrapport* (1987).

#### *Zorgvuldigheidscriteria*

Het euthanasiebegrip in Nederland kan niet los worden gedacht van de zorgvuldigheidscriteria. De Wet toetsing levensbeëindiging op verzoek en hulp bij zelfdoding noemt er in Artikel 2 zes.<sup>42</sup> De zorgvuldigheidseisen houden in dat de arts:

- a. de overtuiging heeft gekregen dat er sprake is van een vrijwillig en weloverwogen verzoek van de patiënt,
- b. de overtuiging heeft gekregen dat er sprake is van uitzichtloos en ondraaglijk lijden van de patiënt,
- c. de patiënt heeft voorgelicht over de situatie waarin deze zich bevond en over diens vooruitzichten,
- d. met de patiënt tot de overtuiging is gekomen dat er voor de situatie waarin deze zich bevond geen redelijke andere oplossing was,
- e. ten minste één andere onafhankelijke arts heeft geraadpleegd, die de patiënt heeft gezien en schriftelijk zijn oordeel heeft gegeven over de zorgvuldigheidseisen, bedoeld in onderdelen a tot en met d, en
- f. de levensbeëindiging of hulp bij zelfdoding medisch zorgvuldig heeft uitgevoerd.

#### *Samenvatting*

Onder euthanasie versta ik, in lijn met de staatscommissie Euthanasie (1985) en Ten Have: '*het opzettelijk levensbeëindigend handelen door een ander dan de betrokkene op diens verzoek.*'

---

<sup>39</sup> Ibid., 86.

<sup>40</sup> Dit argument toont overeenkomsten met het eerste argument van Douma, al is bij Douma de andere actor God.

<sup>41</sup> Theo Boer, *Een theologisch perspectief*, 87.

<sup>42</sup> H.A.M.J. ten Have, *Medische ethiek*, 282.

## Theorieën die achtergrond vormen

### Ethiek

In de ethiek, de bezinning op de moraal, kan men focussen op de handeling, het subject en op het doel.<sup>43</sup> Bij een bespreking van het onderwerp euthanasie gaat het vaak om de handeling. In deze scriptie is dat niet anders. Dit heeft allereerst alles te maken met de definiëring van euthanasie waarin ook de handeling centraal staat. Mag een arts volgens de onderzochte rapporten levensbeëindigend handelen op het verzoek van een patiënt, of mag dat niet, is in deze scriptie dan ook de ethische vraag.

In deze scriptie staan kerkelijke rapporten centraal. In deze rapporten wordt vooral een theologisch perspectief gegeven als het gaat om euthanasie. Het zesde gebod, u zult niet doden, speelt een grote rol. Karl Barth behandelt euthanasie onder het zesde gebod.<sup>44</sup> Ook Augustinus, Thomas van Aquino en Calvijn spreken in het kader van het zesde gebod over zelfdoding.<sup>45</sup> Met uitzondering van *de SOW-verklaring* (1999) geven al de rapporten behalve ethische reflecties in meer of mindere mate ook pastorale handreikingen. Ganzevoort en Visser verstaan onder pastoraat 'zorg voor het verhaal van mensen in relatie tot het verhaal van God.'<sup>46</sup> De rapporten kiezen met deze soms meer pastorale dan ethische insteek voor een meer concrete en individuele aanvliegroute.

De focus op de handeling bij het spreken over euthanasie enerzijds en de grote rol van gebodsethiek (een vorm van plichtsethiek) anderzijds zorgen ervoor dat de ethische aanvliegroute in deze scriptie er één is vanuit de plichtsethiek.

### Euthanasie

Euthanasie is de laatste decennia vaak het middelpunt geweest van een verhit debat. Veel argumenten voor of tegen euthanasie passeerden in deze periode de revue. Niet alle argumenten hebben een even grote overtuigingskracht. Douma wijst er bijvoorbeeld op dat soms, in zijn visie ten onrechte, gezegd wordt dat pijnbestrijding zo effectief is, dat euthanasie niet meer aan de orde hoeft te komen. En hoewel Douma zijn kritiek al enkele decennia geleden formuleerde, lijkt het hier om een terecht bezwaar te gaan.<sup>47</sup> Want hoewel de palliatieve zorg intussen ingrijpend is verbeterd, zijn ook nu pijn, benauwdheid en misselijkheid nooit helemaal te bestrijden, zelfs niet altijd door middel van palliatieve sedatie. In die gevallen spreekt men van refractaire symptomen. Daarnaast is er meer dan pijn.<sup>48</sup> 'Het afschrikwekkende van de dood werken wij ook met de beste pijnbestrijding niet weg.'<sup>49</sup> Bij het nadenken over euthanasie moeten er niet te snel vraagtekens of nuanceringen worden gezet bij de

---

<sup>43</sup> G.G. De Kruijf, 'Fundamenteel ethische onderzoek vanaf 1980 in het perspectief van de protestantse theologie, een overzicht', in: *NTT* 51, 1997, 119. Als in een ethiek de nadruk ligt op de handeling, wordt dit vaak plichtsethiek genoemd. Als het subject centraal staat, gaat het om deugdethiek en bij een focus op het doel heeft men het vaak over consequentisme (waar utilisme de bekendste vorm van is).

<sup>44</sup> Karl Barth, *Kirchliche Dogmatik III*, 4, Zurich: TVZ, 1951, 453.

<sup>45</sup> Theo Boer, *Een theologisch perspectief*, 90.

<sup>46</sup> Ruard Ganzevoort en Jan Visser, *Zorg voor het verhaal, achtergrond, methode en inhoud van pastorale begeleiding*, Zoetermeer: Uitgeverij Meinema, 2007, 26. Dit is een brede definitie, Ganzevoort en Visser geven aan dat in de verschillende (theologische, H.M.) stromingen de verhouding tussen het verhaal van mensen en het verhaal van God een andere balans krijgt, maar dat er altijd sprake is van deze verbinding.

<sup>47</sup> Douma schrijft dit enkele decennia geleden, sindsdien is er veel progressie geboekt in, met name, de palliatieve zorg. Dat relativeert deze uitspraak van Douma.

<sup>48</sup> J. Douma, *Medische ethiek*, 268.

<sup>49</sup> *Ibid.*, 268.

gevoelens van mensen. Een vraag om euthanasie in tragische omstandigheden is een begrijpelijke noodkreet. Tegelijkertijd zijn emotionele uitspraken doorgaans niet geschikt als richtlijn voor het handelen.<sup>50</sup>

De kritiek van Douma op euthanasie bestaat in de geloofsovertuiging dat niet wij mensen, maar God over het leven van onszelf en dat van de anderen beschikt. Wij kunnen onze post niet verlaten op een moment dat *wij* zelf vaststellen.<sup>51</sup> De mens heeft nimmer van God de vrijheid gekregen om te doden, anders dan op uitdrukkelijk bevel van God in bepaalde gevallen.<sup>52</sup>

Bij Barth zien we een vergelijkbaar argument tegen euthanasie, namelijk het zesde gebod. Karl Barth behandelt het gebod 'Du sollst nicht töten' onder het kopje 'Der Schutz des Lebens'.<sup>53</sup> Het gebod 'Gij zult niet doden' is volgens Barth vooral bedoeld om het leven in bescherming te nemen.<sup>54</sup> Bij de bespreking van dit gebod behandelt Barth ook euthanasie. Volgens hem is het belangrijk om te erkennen dat 'es Gottes und nur Gottes Sache ist, dem menschlichen Leben ein Ende zu setzen'.<sup>55</sup> Voor Barth geldt dat het leven eindigt als God het beëindigt. Niet wanneer de mens vindt dat er een einde aan zou moeten komen.

Ook Boer bespreekt het zesde gebod. Volgens hem is door de eeuwen heen de overtuiging geweest dat dit gebod niet alleen gaat over het leven van een ander, maar ook over het leven van jezelf.<sup>56</sup> Hij citeert dan Augustinus en Thomas van Aquino, die allebei zelfdoding afkeuren. Maar ook Bonhoeffer, Barth en Calvijn wijzen zelfdoding af.<sup>57</sup> Boer concludeert dan ook dat Schrift en traditie onweerlegbaar samenstemmen in de overtuiging dat er geen recht bestaat om het eigen leven te beëindigen.<sup>58</sup>

Er zijn ook protestantse theologen volgens wie het zesde gebod meer ruimte biedt voor een zelfgekozen dood. Kuitert verwijst in 1981 zowel naar Douma als Karl Barth, maar is een andere mening toegedaan. 'Eerbied voor het leven, bijvoorbeeld omdat het Gods gave is, sluit zelfbeschikking niet uit.'<sup>59</sup> Eén bladzijde verderop betoogt Kuitert dat de visie op het zesde gebod en de visie op het leven als gave van God nauw samenhangen: 'Het geloof dat God de Gever van ons leven is, dat het leven daarom heilig is en een geschenk, basiselementen van de christelijke levensbeschouwing – heeft nooit betekend en kan ook nooit betekenen dat wij zelf niet te eniger tijd over dood en leven mogen en moeten beschikken. Het gebod dat in dit geloof ligt opgesloten wijst in een andere richting: niet het beschikken maar het

---

<sup>50</sup> Theo Boer, *Een theologisch perspectief*, 95. Emoties kunnen volgens Boer wel dienen als markers of moral values, als indicatoren dat er waarden in het spel zijn of bedreigd worden.

<sup>51</sup> J. Douma, *Medische ethiek*, 268.

<sup>52</sup> J. Douma, *Euthanasie*, 30.

<sup>53</sup> Ik behandel Barth hier en volg hem in zijn benadering vanuit het zesde gebod. Ik moet hier een voorbehoud maken wat betreft het gebruik van het woord euthanasie bij Barth. Barth werkt deze term niet heel diepgaand uit en het is moeilijk na te gaan wat hij precies met euthanasie bedoelt. Het gaat voor deze scriptie te ver om daar verdere studie aan te wijden. Ik laat de terminologie dan ook staan zoals Barth hem gebruikt.

<sup>54</sup> Karl Barth, *Kirchliche Dogmatik III*, 453.

<sup>55</sup> Ibid., 485.

<sup>56</sup> Theo Boer, *Een theologisch perspectief*, 90.

<sup>57</sup> Ibid., 90.

<sup>58</sup> Ibid., 91.

<sup>59</sup> H.M. Kuitert, *Een gewenste dood*, 83.

willekeurig beschikken wordt erdoor veroordeeld.<sup>60</sup> Volgens Kuitert kun je God eerbiedig aan het einde van je leven zelf het entreebewijs teruggeven.<sup>61</sup>

Ook Gerrit de Kruijf ziet het leven als een gave, waarbij dankbaarheid centraal hoort te staan.<sup>62</sup> De Kruijf heeft een eschatologische invalshoek, die zijn visie op het zesde gebod kleurt; er past als het gaat om euthanasie grote terughoudendheid, maar geen absoluut verbod.<sup>63</sup> De grenzen van het leven moeten niet verabsoluteerd worden want de dood is een doorgang naar het vrederijk.<sup>64</sup>

De analyse van de rapporten volgt nog, maar uit deze analyse zal blijken dat geen van de rapporten euthanasie categorisch afwijst. *Euthanasie* (1972) spreekt positiever over euthanasie dan de andere rapporten.

Als grote theologen en ethici, nu en in de traditie, nee zeggen tegen euthanasie en aan de andere kant rapporten en theologen uit protestantse kerken euthanasie verdedigen, dan ligt er een academische plicht. Een plicht om te analyseren. Een plicht om beide kampen kritisch te bevragen. Hoe kan het dat de Nederlandse kerkelijke protestantse rapporten zo'n ander geluid laten horen dan de wereldwijde kerk en traditie voor hen? Op welke punten verschilt de argumentatie van deze rapporten van die die we vinden in andere posities?

### Leidende vermoedens

Ik verwacht in de rapporten een ontwikkeling aan te treffen. Het rapport uit 1972 heeft een andere visie op euthanasie dan het rapport uit 2006. Belangrijk voor mij is om rekening te houden met de context van deze rapporten. Is het rapport van 1972 positiever omdat euthanasie toen nog niet (of nauwelijks) voorkwam en is het rapport in 2006 negatiever qua toonzetting omdat euthanasie toen meer gemeengoed was geworden? Een analyse maken van de rapporten zonder daarbij een context te schetsen, lijkt mij dan ook onwenselijk. Hetzelfde geldt voor het vergelijken van de rapporten. Is de context tussen 1972 en 2006 niet teveel gewijzigd om de rapporten zomaar naast elkaar te kunnen leggen? Dat is één van de redenen om niet alleen de argumentatie te vergelijken, maar juist de onderliggende theologische concepties. Zijn deze coherent en consistent? Zo niet, hoe komt dat?

Daarbij moet ik meenemen dat in 1972, 1985 en in 1987 met euthanasie nog zowel actieve als passieve euthanasie wordt bedoeld. De rapporten bedoelen dus met de term euthanasie verschillende zaken. Naast een schets van de context, is het daarom noodzaak om goed te definiëren wat in de rapporten met bepaalde termen wordt bedoeld.

Ik vermoed dat ondanks de verschillen in context bij de rapporten, er ook (kleine) wijzigingen zijn als het gaat om theologische concepties. Dat in 1972, weliswaar marginale, argumenten worden genoemd die te maken hebben met plaatsmaken voor een nieuwe generatie en een tekort aan ziekenhuisbedden, zijn wat dat betreft voor mij een aanwijzing. Dit ga ik uiteraard verder onderzoeken en deze hypothese vraagt om kritisch bevraagd te worden, omdat de implicaties groot zijn.

---

<sup>60</sup> H.M. Kuitert, *Een gewenste dood*, 84.

<sup>61</sup> Ibid., 85.

<sup>62</sup> Gerrit de Kruijf, *Ethiek onderweg*, 125.

<sup>63</sup> Ibid., 126.

<sup>64</sup> Ibid., 126. Dit eschatologische argument speelt ook in de rapporten een rol. Zie: (invullen als ik paragraaf weet).

Ik wil graag onderzoeken of de rapporten in een protestantse traditie staan, waarin natuurrecht geen (grote) rol speelt. Met name Calvinistische theologen benadrukken immers dat de natuur is gevallen. Deze theologische conceptie kleurt mogelijk mede de rapporten en ook de uitkomst.

Ik wil ook graag de rapporten bestuderen op het mensbeeld en een theologie van lijden. Is er een theologie van lijden? Is lijden enkel iets negatiefs in de rapporten? Of ook iets dat met navolging, volharding, gemeenschap en beproeving te maken heeft? Is er sprake van (Gods) troost in de rapporten als het gaat om ernstig lijden? Ik hoop zorgvuldig te formuleren. Ik wil niet Bijbelser of slimmer lijken dan de schrijvers van al deze rapporten. Maar kritische vragen stellen aan rapporten over zulk een groot thema, is een academische plicht.

Hoe functioneert het zesde gebod, is ook een vraag die in deze scriptie onderzocht wordt. Daarnaast wil ik kijken of in de rapporten iets gedaan wordt met de befaamde glijdende schaal. Heeft men voorzien in 1972 en in 1985 waarop de euthanasiewetgeving op lange(re) termijn zou uitlopen? Of missen de rapporten een profetisch geluid? Onder profetisch geluid versta ik in deze scriptie in navolging van Van den Brink en Van der Kooi 'vertellen hoe het er voorstaat'.<sup>65</sup> Profetie heeft dus te maken met het duiden van de tijd. Stefan Paas zegt over profetische bijdragen dat deze altijd bedoeld zijn voor een concrete tijd en plaats.<sup>66</sup> Het gaat dan ook om de vraag: 'welk woord past bij onze tijd?'<sup>67</sup> Profetisch spreken heeft een theologisch element, het gaat om een boodschap van God bij de tijd.<sup>68</sup>

---

<sup>65</sup> G. van den Brink en C. van der Kooi, *Christelijke Dogmatiek, een inleiding*, Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum, 2012, 448.

<sup>66</sup> Stefan Paas, *Vreemdelingen en Priesters, christelijke missie in een postchristelijke omgeving*, Zoetermeer: Boekencentrum, 2015, 129

<sup>67</sup> Ibid., 129.

<sup>68</sup> G. van den Brink en C. van der Kooi, *Christelijke Dogmatiek*, 448.



## Hoofdstuk 2: 1972-1987; een volmondig ja

Tussen 1972 en 2006 verschijnen er in Nederland bij de Protestantse Kerk in Nederland en haar voorgangers in totaal zes rapporten die ingaan op euthanasie.<sup>69</sup> In dit hoofdstuk worden de eerste drie van deze zes rapporten besproken. Die uit 1972, 1985 en 1987.

### 1972: Euthanasie, zin en begrenzing van het medisch handelen

#### Status

Het eerste rapport dat in dit onderzoek centraal staat, is een pastorale handreiking uit 1972: *Euthanasie, zin en begrenzing van het medisch handelen* (hierna: *Euthanasie*). Op 22 februari 1972 wordt deze pastorale handreiking met algemene stemmen aanvaard door de generale synode van de Nederlandse Hervormde Kerk.<sup>70</sup> 'De synode wil laten blijken dat zij vanuit het Evangelie mee wil denken met allen die bij de gezondheidszorg zijn betrokken, en die bij het voortschrijden van de medische wetenschap voor steeds gecompliceerdere ethische problemen worden geplaatst.'<sup>71</sup> Ondanks de aanvaarding door de synode van de Nederlands Hervormde kerk moet het stuk, aldus de synode, gelezen worden als één stem onder vele.<sup>72</sup>

Het rapport is meer dan een pastorale handreiking. Men probeert, zo zeggen de schrijvers, te luisteren naar de problemen waarvoor allen die bij de gezondheidszorg betrokken zijn, worden geplaatst.<sup>73</sup> Dat het daarnaast ook een ethische handreiking is, blijkt bijvoorbeeld uit de volgende zin: 'Dan zal aandachtig geluisterd worden naar het Bijbelse getuigenis ten aanzien van leven en dood. Eerst in confrontatie van beide kan geprobeerd worden enige voorzichtige conclusies te trekken en de weg te wijzen naar een verantwoord ethisch handelen.'<sup>74</sup>

#### Aanleiding

In de jaren '60 komt het onderwerp euthanasie steeds nadrukkelijker op de (publieke) agenda.<sup>75</sup> De levensverwachting neemt in de twintigste eeuw sterk toe en door groeiende medisch-technische mogelijkheden wordt lijden verzacht, maar ook gerekt.<sup>76</sup> J.H. van den Berg beschrijft in 1969 op een indrukwekkende manier, met behulp van confronterende foto's, hoe de techniek wel maakt en verhelpt, maar niet verzorgt.<sup>77</sup> Hij schrijft: 'Menselijk leven mag, door de arts, beëindigd worden. Op twee manieren. Door medisch handelen te staken, en door een medische handeling te verrichten. In het eerste geval is de arts passief. Er zijn zeker al artsen, die de houding van passiviteit, min of meer in het geheim, in praktijk brengen. Dat moet met open vizier kunnen. In het tweede geval is de arts actief. Hij doodt de patiënt.'<sup>78</sup>

---

<sup>69</sup> Van andere protestantse kerkgenootschappen zijn geen officiële standpunten bekend.

<sup>70</sup> *Euthanasie*, 7.

<sup>71</sup> *Ibid.*, 7.

<sup>72</sup> *Ibid.*, 7.

<sup>73</sup> *Ibid.*, 13.

<sup>74</sup> *Ibid.*, 14.

<sup>75</sup> H.A.M.J. ten Have, *Medische ethiek*, 277.

<sup>76</sup> Els van Wijngaarden, *Voltooid leven, over leven en willen sterven*, Amsterdam: Atlas Contact, 2016, 16.

<sup>77</sup> J.H. van den Berg, *Medische macht en medische ethiek*, Nijkerk: Uitgeverij G.F. Callenbach b.v., 1969, 41.

<sup>78</sup> *Ibid.*, 54.

De impact van dit boek blijkt uit het feit dat deze brochure als enige bij naam wordt genoemd in de pastorale handreiking *Euthanasie*.<sup>79</sup> De schrijvers van het rapport geven aan '...[d]at de kerk niet voorbij kan gaan aan de gecompliceerde problematiek die voortvloeit uit de gewijzigde situatie die een gevolg is van nieuwe medische middelen en technieken.'<sup>80</sup> Onderdeel van die gecompliceerde problematiek is het vraagstuk van de euthanasie en dat vraagstuk dringt zich, schrijven de auteurs, in toenemende mate aan de mensheid op.<sup>81</sup>

De discussie rondom euthanasie in de samenleving wordt daarnaast beïnvloed door het drama rond Mia Versluis in 1966.<sup>82</sup> De 21-jarige sportlerares wordt om cosmetische redenen geopereerd aan beide voeten. Tijdens de operatie krijgt mw. Versluis een hart- en ademstilstand. Zij ontwaakt niet uit de narcose en wordt mechanisch beademd. De anesthesist stelt vijf maanden later voor om het beademingsapparaat uit te zetten en haar te euthanaseren.<sup>83</sup> De vader van Mia weigert echter. Drie jaar na de operatie overlijdt Mia een natuurlijke dood. De anesthesist wordt aangeklaagd voor het doen van het voorstel, maar uiteindelijk niet schuldig verklaard.<sup>84</sup>

In deze context verschijnt *Euthanasie*. De schrijvers van het rapport beschrijven hoe men op de vraag stuit waar de grens ligt tussen het dienen van de mens enerzijds en het zo manipuleren van zijn leven anderzijds, zodat de dood haast geen kans meer krijgt.<sup>85</sup> Volgens de auteurs dreigt een ethisch vacuüm bij de bespreking van deze vraag en is een pastorale handreiking geboden:

'Het is duidelijk, dat de vragen, die uit de sterk gewijzigde situatie voortvloeien, een aandachtige ethische doordenking vereisen. Het gevaar dreigt immers, dat het medisch-ethisch denken geen gelijke tred houdt met de vaktechnische ontwikkeling der wetenschap. Er zou daardoor een ethisch vacuüm kunnen ontstaan dat enerzijds het vertrouwen in de arts zou kunnen kwetsen en anderzijds de belangen der patiënten zou kunnen schaden.'<sup>86</sup>

### Definiëring euthanasie

*Euthanasie* hanteert een oude en inmiddels niet meer gebruikte definitie van euthanasie. In het rapport valt onder de term euthanasie zowel passieve als actieve euthanasie. Dat eerste wordt beschreven als het nalaten van bepaalde handelingen die het leven zouden kunnen verlengen.<sup>87</sup> Volgens de schrijvers huldigen in 1972 nog vrij veel artsen het standpunt dat men het leven moet verlengen, tenzij het sterven is ingetreden.<sup>88</sup> Onder actieve euthanasie verstaat het rapport het verrichten van handelingen die het oogmerk hebben het lijden van de patiënt (definitief) op te heffen doordat zij de dood van de patiënt ten gevolg hebben.<sup>89</sup>

---

<sup>79</sup> *Euthanasie*, 9.

<sup>80</sup> *Ibid.*, 9.

<sup>81</sup> *Ibid.*, 9.

<sup>82</sup> H.A.M.J. ten Have, *Medische ethiek*, 277.

<sup>83</sup> *Ibid.*, 277. Het gaat hierbij overigens niet om euthanasie zoals wij dat vandaag de dag definiëren. In 1966 werd het voorstel van de anesthesist echter gezien als (passieve) euthanasie.

<sup>84</sup> Zie: H.A.M.J. ten Have, *Medische ethiek*, 277.

<sup>85</sup> *Euthanasie*, 12.

<sup>86</sup> *Ibid.*, 10.

<sup>87</sup> *Ibid.*, 17.

<sup>88</sup> *Ibid.*, 18.

<sup>89</sup> *Ibid.*, 17.

Zoals geconcludeerd in hoofdstuk 1 valt de definitie van euthanasie in dit rapport niet samen met de definitie van euthanasie die de Staatscommissie Euthanasie in 1985 heeft geformuleerd. Terwijl de Staatscommissie euthanasie uitsluitend in de zin van actief levensbeëindigend handelen verstaat, lopen in *Euthanasie* passieve en actieve euthanasie nog door elkaar heen. Met de term euthanasie (zonder toevoeging van actief of passief) wordt beide bedoeld.

Maar is er dan wel een ethisch verschil tussen passieve en actieve euthanasie? Volgens de auteurs niet. Er is, zo beweren de schrijvers, een uiterst vloeiende overgang tussen passieve en actieve euthanasie.<sup>90</sup> Er is wel een onderscheid tussen werkeloos toezien en daadwerkelijk ingrijpen, maar de vraag is of er ook een principiële ethisch verschil tussen beide vormen van euthanasie gemaakt kan en moet worden.<sup>91</sup> Het rapport is daar duidelijk over, dat kan en moet niet:

‘Het [verschil tussen passieve en actieve euthanasie] gaat waarschijnlijk meer om een psychologisch dan om een principiële verschil. (...) Gemeenschappelijk is dat men beide malen verantwoordelijk is voor het naderen van een onafgeweerde dood, zij het de ene maal doordat men passief toeziet en de andere maal doordat men actief ingrijpt.’<sup>92</sup>

Dit maakt de analyse van dit rapport moeilijk. Passieve euthanasie is volgens de huidige definitie geen euthanasie. De vraag of iemand mag sterven (of de dood een kans mag krijgen) is sinds de door de Staatscommissie euthanasie voorgestelde definitie, maar ook volgens een belangrijk deel van de christelijke traditie, een heel andere dan de vraag of er opzettelijk levensbeëindigend gehandeld mag worden. Beide vragen kunnen wel degelijk verschillend beantwoord worden. Ruth Seldenrijk doet dat bijvoorbeeld in zijn boek *Waardevol leven*. Als het gaat om de vraag of je het leven van iemand altijd moet verlengen, zegt Seldenrijk dat het er niet om gaat dat je dagen aan een leven toevoegt, maar dat het er om gaat dat je leven toevoegt aan de dagen die er nog zijn.<sup>93</sup> Maar als het gaat om levensbekortend handelen anderzijds, zegt Seldenrijk: ‘Dat is in strijd met Gods gebod.’<sup>94</sup> *Euthanasie, zin en begrenzing van het medische handelen* geeft op beide vragen nog wel hetzelfde antwoord. Er is volgens de auteurs immers geen principiële ethisch verschil. In essentie gelden de argumenten voor ‘passieve euthanasie’ ook voor ‘actieve euthanasie’, en andersom.

De handreiking gaat vooral over passieve euthanasie. Dat blijkt uit de medisch-ethische situatieschets voorafgaand aan de Bijbelse overwegingen in de handreiking. De volgende vraagstukken komen aan bod. Als het gaat om ernstig gehandicapt geboren kinderen, wordt de vraag gesteld of bij een longontsteking deze kinderen penicilline moeten krijgen.<sup>95</sup> Als het gaat om slachtoffers in het verkeer, concludeert het rapport dat het inzicht groeit dat bij verwoeste hersenen een slachtoffer de grens van het leven naar de dood heeft overschreden.<sup>96</sup> ‘Stopzetten van beademing, van shockbestrijding en dergelijke is dan alleen maar een logisch uitvloeisel van dit standpunt,’ concluderen de schrijvers.<sup>97</sup> Het gaat daarnaast ook over de vraag of een toerekeningsvatbare patiënt een medische handeling die

---

<sup>90</sup> Ibid., 36.

<sup>91</sup> Ibid., 36.

<sup>92</sup> Ibid., 36.

<sup>93</sup> R. Seldenrijk, *Waardevol leven, een praktische handreiking bij medisch-ethische keuzes*, Amsterdam: Buijten & Schipperheijn Motief, 2013, 193.

<sup>94</sup> Ibid., 199.

<sup>95</sup> *Euthanasie*, 20.

<sup>96</sup> Ibid., 21.

<sup>97</sup> Ibid., 21.

gericht is op verlengen van het leven mag laten staken.<sup>98</sup> Als het gaat om bejaarde of chronisch zieke patiënten, wordt de vraag gesteld of een arts bezig is met het verlengen van het leven, of het verlengen van het sterven.<sup>99</sup>

Als de argumenten in het rapport gelezen moeten worden als antwoorden op bovenstaande vragen, krijg je een andere waardering van deze argumenten dan wanneer deze argumenten ook gelden voor wat het rapport beschouwt als actieve euthanasie. Actieve euthanasie krijgt namelijk ook een plaats in het rapport. Nadrukkelijk wordt de vraag gesteld of levensbekortend handelen ethisch verantwoord is.

‘Maar komen er ook situaties voor waarin een patiënt mag wensen te sterven, mag vragen om bespoediging van de komst van de dood, zich het leven mag laten ontnemen? Zijn er omstandigheden waarin een arts op een dergelijke wens mag ingaan? (...) Heeft de mens het recht te beschikken over zijn eigen leven? (...) Is het denkbaar dat er situaties komen dat een mens biddend en luisterend tot de overtuiging komt dat hij niet langer geroepen is verder te leven?’<sup>100</sup>

*Euthanasie* behandelt zowel passieve als actieve euthanasie onder de noemer euthanasie en laat de argumenten gelden voor euthanasie in de brede zin van de door hen gebruikte definitie.

### Inhoud van het rapport

In deze beschrijving van de inhoud van *Euthanasie* kijken we eerst naar het Bijbelgebruik in deze handreiking. Vervolgens kijken we naar de argumentatie.

### Bijbelgebruik

Bij het nadenken over euthanasie hebben de schrijvers van het rapport ervoor gekozen om te kijken of het evangelie (dus niet ‘de Wet’) een weg wijst als het gaat over dit vraagstuk.<sup>101</sup> Volgens het rapport kan vaak slechts in afgeleide zin vanuit de Bijbel over euthanasie en andere vraagstukken worden gesproken, om de eenvoudige reden dat zij niet voorkwamen in het culturele kader waarin het oude boek zijn vorm ontving.<sup>102</sup> De Bijbel kan volgens de schrijvers echter wel ons ethische handelen mede bepalen:

‘Bepaalde problemen waren voor de antieke mens actueel en zijn dat niet meer voor ons. Vragen die onze aandacht opeisen, waren toen onbekend. (...) Toch kan er, luisterend naar de Bijbelse boodschap, een bepaald licht vallen op de hedendaagse vraagstukken, zodat het ethische handelen mede daardoor wordt bepaald.’<sup>103</sup>

Opvallend is dat in dit rapport Gods geboden geen rol spelen. Het zesde gebod, ‘Gij zult niet doden’, wordt niet genoemd.

---

<sup>98</sup> Ibid., 24.

<sup>99</sup> Ibid., 23.

<sup>100</sup> Ibid., 26 en 32.

<sup>101</sup> Ibid., 27.

<sup>102</sup> Ibid., 13. Op bladzijde 28 van het rapport wijzen de schrijvers erop dat de Bijbel de prediking van het heilshandelen Gods bevat en niet een pasklare ethiek.

<sup>103</sup> Ibid., 28.

## Argumentatie

### Leven als kwalitatief begrip

De Bijbel bepaalt volgens het rapport onze kijk op het leven. Leven moet worden verstaan in de diepste zin van het woord.<sup>104</sup> 'Dat wil zeggen, niet slechts biologisch-animaal, maar ook met een eigen religieuze en sociale dimensie.'<sup>105</sup> Daarnaast is het leven een gave van God die met alle middelen beschermd moet worden.<sup>106</sup> Het leven wordt beschreven als meer dan een louter vegetatief bestaan en de dood meer dan het biologische levenseinde.<sup>107</sup> Volgens de schrijvers heeft dit consequenties: 'De Bijbel ontzegt ons daarom het recht te berusten in een leven dat geen verzadiging kent en in een dood die ons als een zinloos noodlot overvalt.'<sup>108</sup> God heeft het leven geschapen met een eigen religieuze en sociale dimensie, het gaat bij het leven dan volgens de schrijvers ook om een functioneren in de relaties waartoe God het geschapen heeft.<sup>109</sup>

Maar wat betekent dat dan volgens de schrijvers? De kwaliteit van het leven is volgens het rapport belangrijker dan de tijdsduur ervan.<sup>110</sup> Het concludeert dat het evangelie ons ervoor kan behoeden krampachtig vast te houden aan leven dat geen leven meer is.<sup>111</sup> Als het gaat over de dood, geeft de Bijbel geen aanleiding om te spreken over een rampzalig noodlot, volgens het rapport: 'Wie verzadigd is van het leven – in elk geval vervuld is van het heil – kan heengaan, zijn leven teruggeven aan God en plaats maken voor anderen. Zoals het leven een religieuze en een sociale dimensie heeft, zo ook het sterven.'<sup>112</sup>

### Natuurrecht

Als het gaat om het natuurrecht, neemt het rapport duidelijk stelling: 'In de Bijbel is centraal de verkondiging van het koninkrijk Gods, dat is de ruimte waarin God regeert en de mens gehoorzaamt, de mens tot heil. Dat koninkrijk Gods is echter nog verborgen, althans niet geheel en al geopenbaard en gerealiseerd.'<sup>113</sup> Uit de feitelijke gebeurlijkheden hier op aarde kan men dan ook niet direct Gods gebod aflezen.<sup>114</sup> Er is een verschil tussen wat God wil, en wat Hij toelaat:

'Daarom ook is er een afstand tussen wat mensen doen en wat de natuur doet enerzijds en wat God doet, zijn regeren, anderzijds.'<sup>115</sup>

Als uit feitelijke gebeurtenissen Gods gebod niet af te lezen is, 'kan men dan wel zonder meer zeggen, dat wie door omstandigheden in feite nog leeft, ook geroepen is om te willen leven en om te leven?',

---

<sup>104</sup> Ibid., 29.

<sup>105</sup> Ibid., 29.

<sup>106</sup> Ibid., 29.

<sup>107</sup> Ibid., 29. Men verwijst naar het oude doopformulier waarin het leven onder de macht van de zonde een gestadige dood wordt genoemd.

<sup>108</sup> Ibid., 30.

<sup>109</sup> Ibid., 30.

<sup>110</sup> Ibid., 29.

<sup>111</sup> Ibid., 31. De waardering van deze argumentatie hangt af van de vraag of het hier louter gaat om passieve euthanasie, of ook om actieve. Met andere woorden, gaat het hier om de vraag of men iemand mag laten sterven, wat het rapport passieve euthanasie noemt, of gaat het in deze paragraaf om levensbeëindigend handelen? Zie mijn opmerkingen onder definiëring euthanasie.

<sup>112</sup> Ibid., 31.

<sup>113</sup> Ibid., 32.

<sup>114</sup> Ibid., 33.

<sup>115</sup> Ibid., 32.

vraag het rapport zich af.<sup>116</sup> Het rapport laat het beantwoorden van deze retorische vraag aan de lezer over. Tussen de regels door is het antwoord van *Euthanasie* echter heel duidelijk: nee dat kan men niet.<sup>117</sup>

Vervolgens relateert het rapport deze uitspraken wel weer enigszins. Men wil het namelijk evenmin opnemen voor de autonoom beslissende mens, want een mens is geheel en al aangewezen op wat hij hoort als gebod Gods.<sup>118</sup> Voor mensen die uit het evangelie leven is er een belangrijke regel, er is nooit reden om een wanhoopsdaad te verrichten:

‘[God] laat toe dat wij leven in gebrokenheid, en Hij wil dat wij dat leven in die gebrokenheid ook aanvaarden. Zelfs het leed kan geestelijke vruchten afwerpen, en zelfs het schijnbaar zinloze kan zinvol zijn. Daarom mag ook als regel gelden dat er voor wie uit het evangelie mocht leren leven, nooit reden is om werkelijk vertwijfeld te worden, laat staan om een wanhoopsdaad te verrichten. Aan Gods hand is er altijd een weg door het leven, ook als dat een weg door leed en verdriet is.’<sup>119</sup>

#### Geen reden voor een wanhoopsdaad, maar er zijn uitzonderingen

Maar, zo zegt het rapport, er zijn uitzonderingen op deze regel. Zeker als het gaat om grensvragen in het gebied tussen leven en dood. Deze uitzonderingen kunnen volgens het rapport ook voor euthanasie gelden.<sup>120</sup> Het merkt over deze zeer dringende en concrete vragen in het grensgebied van het medisch-ethisch handelen zeven dingen op.<sup>121</sup>

1. Handelingen die de bekorting van het leven niet beogen maar feitelijk wel dat effect hebben, kunnen ten volle verantwoord zijn. Ook als een bekorting van het leven het gevolg kan zijn van het nastreven van andere humane oogmerken.<sup>122</sup>
2. ‘Leven in Bijbelse zin veronderstelt de mogelijkheid tot communicatie,’ aldus het rapport.<sup>123</sup> Als de communicatie is verbroken en er op dat terrein geen herstel mogelijk is, is de ‘grens naar het niemandsland tussen leven en dood overschreden’.<sup>124</sup> Dat leidt volgens de auteurs tot de volgende conclusie: ‘Het moet derhalve ethisch verantwoord geacht worden in dit geval de medische behandeling te staken.’<sup>125</sup>
3. Het derde punt in het rapport gaat over kinderen die bij hun geboorte zwaar gehandicapt zijn: ‘Ook is het niet verantwoord te achten het leven van kinderen, die zeer mismaakt geboren

---

<sup>116</sup> Ibid., 33.

<sup>117</sup> Zie ook hoofdstuk 4 van dit onderzoek.

<sup>118</sup> *Euthanasie*, 33.

<sup>119</sup> Ibid., 33.

<sup>120</sup> Ibid., 34.

<sup>121</sup> Ibid., 34.

<sup>122</sup> Ibid., 34. Het rapport wijst erop dat dit leven-bekortende effect van medicijnen steeds minimaler en ook steeds twijfelachtiger wordt. In het rapport noemt men dit indirecte euthanasie. Ten overvloede; ook hier gaat het om iets dat volgens de euthanasiedefinitie die in deze scriptie gehanteerd wordt, geen euthanasie is. Er is immers geen sprake van levensbeëindigend handelen.

<sup>123</sup> Ibid., 34.

<sup>124</sup> Ibid., 35.

<sup>125</sup> Ibid., 35. Het rapport werkt niet uit wat precies verstaan moet worden onder communicatie. De huidige formulering roept dan ook vooral vragen op. Wat is communicatie? Is een mens niet meer dan een communicatief wezen? En hoewel ook dit punt niet over euthanasie gaat zoals gedefinieerd in deze scriptie, kan het nalaten van een handeling wel degelijk moreel onaanvaardbaar zijn. Zie voor een uitwerking over doen en nalaten: Theo Boer, *Een theologisch perspectief*, 83-89.

worden en niet in staat zullen zijn communicatief te leven, door middel van medische ingrepen te verlengen.<sup>126</sup>

4. Het is niet verantwoord om het leven van ouderen die verzadigd zijn van het leven, zoveel mogelijk, tegen hun wens, te rekken.<sup>127</sup> Niet alle ziekten hoeven in de laatste fase van het leven bestreden te worden, volgens de schrijvers, 'ook niet als de bejaarde, bijvoorbeeld wegens dementie, niet meer zelf kan beslissen of hij die aparte medische behandeling nog nodig vindt.'<sup>128</sup>
5. Het rapport wijst erop dat er ook een sociale dimensie is: een patiënt maakt deel uit van een samenleving.<sup>129</sup> En die samenleving moet zeer grote offers brengen voor de gezondheid van patiënten.<sup>130</sup> Dit kostenaspect is al eerder in het rapport aan de orde gekomen. Als het gaat om ernstig gehandicapte kinderen wijst *Euthanasie* erop dat de samenleving zich 'zeer zware offers moet getroosten om het in veler oog zinloze leven van deze patiënten te rekken.'<sup>131</sup> Wat volgt is een utilistisch aandoende redenatie. Hoewel het normaal en goed is dat de samenleving met veel inspanning zich het lot van zieken en gehandicapten aantrekt, komt het vaak voor dat er geen tijd, ziekenhuisruimte en medicamenten beschikbaar zijn, omdat zo veel energie en middelen worden benut voor ten dode opgeschreven patiënten.<sup>132</sup> 'Dan moet er gekozen worden! Daarom zou het niet reëel zijn te beweren, dat alle middelen altijd aangewend moeten worden, die ten doel hebben elk leven ook maar enige tijd te verlengen.'<sup>133</sup> Het rapport is, zowel hier als elders, niet duidelijk of het hier alleen doelt op passieve euthanasie, het nalaten van levensverlengend handelen, of ook op actieve euthanasie, het levensbeëindigend handelen. De terminologie duidt op passieve euthanasie, maar het rapport is over het onderscheid actief-passief sterk relativerend.
6. Het rapport wijst erop dat er uiterst vloeibare overgangen bestaan tussen passieve en actieve euthanasie.<sup>134</sup> Er bestaat tussen actieve en passieve euthanasie meer een psychologisch dan een principieel verschil.<sup>135</sup> Gezien de opmerkingen over passieve euthanasie hierboven, sorteert het rapport met deze opmerking al voor als het gaat om hun visie op actieve euthanasie. Toch geeft men eerst nog verschillende visies die er zijn als het gaat om actieve euthanasie.<sup>136</sup> 'Maar

---

<sup>126</sup> Ibid., 35. Zie de vorige voetnoot over communicatie.

<sup>127</sup> Ibid., 35.

<sup>128</sup> Ibid., 35.

<sup>129</sup> Ibid., 35.

<sup>130</sup> Ibid., 36.

<sup>131</sup> Ibid., 19.

<sup>132</sup> Ibid., 36.

<sup>133</sup> Ibid., 36. Enkele consequentialistische sporen treffen we dus aan in dit rapport. Frits de Lange bespeurt in het rapport echter vooral een sterk teleologisch accent. Het accent op het Rijk Gods geeft aan dat het rapport is gericht op het doel van het morele handelen. Dat verklaart de utilistische sporen in dit rapport. Zie: Frits de Lange en Jan Jans (red.), *De dood in het geding*, 49.

<sup>134</sup> Ibid., 36.

<sup>135</sup> Ibid., 36.

<sup>136</sup> Deze visies vallen samen te vatten als: A. actieve euthanasie is onder alle omstandigheden onverantwoord. B. Euthanasie kan verantwoord zijn in de laatste onomkeerbare fase van het sterven. C. Euthanasie is ook verantwoord bij uiterst gehandicapten en hen die met een bijzonder gereduceerd lichamelijk en psychisch leven moeten voortbestaan. D. De vraag of een uiterst gehandicapt geboren kindje al direct na de geboorte het leven mag worden ontnomen, is een vraag die volgens sommigen niet ontweken mag worden. E. Sommigen menen ook

zolang de meningen hierover nog uiteenlopen, zal er in de praktijk van het leven ruimte moeten zijn voor verschillende opvattingen en wellicht ook voor verschillende praktijken.<sup>137</sup>

7. Transparantie is belangrijk. Hoewel de patiënt de eerste verantwoordelijkheid draagt en de arts ook een eigen verantwoordelijkheid heeft, lijkt het de schrijvers goed om vaste werkgroepen – tegenwoordig zouden we zeggen: commissies – in het leven te roepen.<sup>138</sup> Deze werkgroepen moeten zich bezighouden met de problemen die door de toepassing van euthanasie worden opgeroepen en moeten in concrete gevallen ook concrete adviezen of verboden kunnen geven.<sup>139</sup>

## Pastoraal

Het rapport eindigt deze pastorale handreiking met twee korte bladzijden die gaan over de pastorale taak van de kerk.<sup>140</sup> Men wijst er op dat er als het gaat om het mysterie van leven en dood een belangrijke pastorale taak ligt voor de kerk.<sup>141</sup> Euthanasie is een pastoraal vraagstuk.<sup>142</sup> Ook als het leven nog normaal functioneert. Want ‘het gevaar bestaat, dat de diepste vragen rondom het mysterie van leven en dood zolang verzwegen worden, totdat het levenseinde de mens als een catastrofe overrompelt.’<sup>143</sup> De schrijvers van dit kerkelijke stuk vatten in dit pastorale gedeelte samen hoe zij ethisch denken over euthanasie. Euthanasie is volgens het rapport geoorloofd:

‘Wie de zin van het leven in bijbels perspectief leert zien en het dankbaar uit Gods hand ontvangt, zal ook na verzadigd te zijn van het leven, de zin van het sterven aanvaarden, bereid zijn het leven opnieuw in Gods hand te leggen en daardoor ruimte te maken voor een volgende generatie.’<sup>144</sup>

Dit korte stukje over pastoraat laat zowel qua lengte als qua inhoud zien dat het rapport zichzelf weliswaar presenteert als een pastorale handreiking, maar vooral gezien moet worden als een ethische beschouwing.

## Samenvatting

In het rapport *Euthanasie, zin en begrenzing van het medisch handelen*, verstaat men onder euthanasie zowel passieve als actieve euthanasie. Men erkent dat er een verschil is tussen werkeloos toezien en daadwerkelijk ingrijpen. Maar principieel is er volgens het rapport geen verschil.

Het rapport geeft geen uitgebreide ethische bezinning op euthanasie. Dat blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat het zesde gebod niet aan de orde komt. Wel wijst men erop dat leven en dood in Bijbels licht moeten worden gezien. Belangrijke term in het rapport is het leven als kwalitatief begrip. Het evangelie behoedt mensen ervoor krampachtig vast te houden aan leven dat geen leven meer is. Het tweede belangrijke punt is dat dit rapport onderscheid maakt tussen dat wat God wil en dat wat Hij toelaat.

---

dat de vraag of een bejaarde, met een verzadigd leven, die anderen tot zorg en last wordt, uit het leven (met hulp van een ander) mag vertrekken ook niet ontwaken mag worden.

<sup>137</sup> *Euthanasie*, 38.

<sup>138</sup> *Ibid.*, 39.

<sup>139</sup> *Ibid.*, 39. Onduidelijk is of men met deze werkgroepen doelt op kerkelijke werkgroepen, op ethische commissies in ziekenhuizen (waarvan er echter begin 1970er jaren nog geen bestonden) of op nog andere gremia.

<sup>140</sup> Voor een rapport dat een pastorale handreiking wil zijn, is het opvallend dat dit thema pas aan het einde van het rapport expliciet aan de orde komt en dat er (slechts) twee bladzijden aan worden gewijd.

<sup>141</sup> *Euthanasie*, 39.

<sup>142</sup> *Ibid.*, 40.

<sup>143</sup> *Ibid.*, 39.

<sup>144</sup> *Ibid.*, 40. Ook dit plaats maken voor de volgende generatie lijkt consequentialisme als achtergrond te hebben.



Men kan niet zonder meer zeggen dat wie door omstandigheden in feite nog leeft, ook geroepen is om te leven.

Deze twee overwegingen leiden in het rapport tot een aantal opmerkingen. De mens wordt gekwalificeerd als een communicatief wezen. Als communicatie niet (langer) mogelijk is, is (passieve) euthanasie geoorloofd. Ook bij ouderen (ook als zij zelf niet meer kunnen beslissen) die ziek zijn en verzadigd zijn van het leven, is euthanasie geoorloofd. Omdat er een gebrek is aan geld, medicatie en ziekenhuisruimte, moet er gekozen worden. Het kan soms nodig zijn om ten dode opgeschreven patiënten niet langer levensverlengend te behandelen. Omdat er verschillend over actieve euthanasie wordt gedacht, moet er in de praktijk ruimte zijn voor verschillende opvattingen en wellicht ook voor verschillende praktijken. Men houdt op dit terrein dus nog wel een slag om de arm.

Euthanasie wordt gezien als een pastoraal vraagstuk. Volgens de schrijvers zal een ieder die de zin van het leven in bijbels perspectief leert zien, bereid zijn het leven opnieuw in Gods hand te leggen om ruimte te maken voor een volgende generatie.

## 1985: Euthanasie en pastoraat

### Status

In 1980 geeft de generale synode van de Gereformeerde kerken aan haar deputaten voor gemeenteopbouw (sectie pastoraat) de opdracht: 'Te onderzoeken op welke wijze de kerken pastorale begeleiding zouden kunnen bieden aan hun leden, die met het vraagstuk van euthanasie in aanraking komen.'<sup>145</sup> Dit rapport wordt door de Generale synode van de Gereformeerde Kerken in maart 1985 als pastorale handreiking aan haar kerken aangeboden als bijdrage in het proces van meningsvorming.<sup>146</sup> De synode neemt zelf geen standpunt in en doet geen uitspraken met betrekking tot de ethische vragen die ter discussie worden gesteld.<sup>147</sup> Door het moderamen van de synode van de Nederlandse Hervormde Kerk wordt besloten het rapport *Euthanasie en pastoraat* van de Gereformeerde kerken ook toe te zenden aan hervormde kerkenraden en predikanten.<sup>148</sup> 270 hervormde en gereformeerde kerkenraden reageren op dit rapport. De reacties van deze kerkenraden worden verwerkt in *Euthanasie en Pastoraat, Vervolgrapport* (vanaf hier: *Vervolgrapport*).<sup>149</sup>

### Aanleiding

Volgens *Euthanasie en pastoraat* is de euthanasie-problematiek rond 1985 één van de meest brandende kwesties in de samenleving.<sup>150</sup> Het rapport wijst erop dat de term 'euthanasie' extra emotioneel beladen is omdat velen moeten terugdenken aan de Nazipraktijken voor en tijdens de Tweede Wereldoorlog.<sup>151</sup>

---

<sup>145</sup> *Euthanasie en pastoraat*, 3. Onderdeel van de werkgroep Euthanasie waren: drs. J. van den Berg; dr. A. Dekker; mevrouw B. de Jong; prof. dr. C. van der Meer; drs. J.N. Nammensma; Drs. A. Verkuyl (voorzitter) en mevrouw F.J.A. van der Werf-Struik, Baarn. Als adviseurs van de Nederlands Hervormde Kerk dr. E. Schroten en dr. W. den Toom.

<sup>146</sup> Ibid., 3.

<sup>147</sup> Ibid., 3.

<sup>148</sup> Ibid., 3.

<sup>149</sup> Ibid., 4. Dit *Vervolgrapport* uit 1987 wordt ook besproken in dit eerste hoofdstuk, na de analyse van *Euthanasie en pastoraat*.

<sup>150</sup> Ibid., 7.

<sup>151</sup> Ibid., 7. Het rapport wijst erop dat het in wezen niet om euthanasie ging, maar om veelvoudige moord. In de jaren 1939-1945 werden duizenden volwassen geesteszieken en lichamelijk en mentaal gehandicapte kinderen om het leven gebracht (zie: Dr. J. Douma, *Medische Ethiek*, 257 e.v.).

De ontwikkelingen gaan snel, zo geeft het rapport aan. Men verwijst echter niet naar de motie uit 1978 waarin de meeste fracties van de Tweede Kamer vragen om advisering over het beleid inzake euthanasie.<sup>152</sup> Ook naar het wetsvoorstel van Wessel-Tuinstra (D66) uit 1984, dat een legalisering van toen nog 'vrijwillig' genoemde euthanasie bepleit, vinden we geen verwijzing.<sup>153</sup> De instelling in 1982 en het werk van de Staatscommissie Euthanasie wordt weliswaar niet genoemd, maar is wel de context waarin dit rapport tot stand is gekomen.<sup>154</sup> De schrijvers van het rapport wijzen erop dat de grenzen van de levensduur van mensen door medische mogelijkheden steeds verder zijn opgeschoven.<sup>155</sup> 'Dat maakt de euthanasieproblematiek zo actueel en klemmend.'<sup>156</sup>

In 1972 verschijnt naast *Euthanasie* ook een boek van P.J. Roscam Abbing. In *Toegenomen verantwoordelijkheid* geeft hij een medisch-ethische beschouwing op onder andere euthanasie. Hij vindt dat op vragen rondom euthanasie van protestants-christelijke zijde nog niet erg duidelijk en theologisch verantwoord is gereageerd.<sup>157</sup> Een verbod op hulp bij zelfdoding in Nederland is volgens hem het aantasten van een grondrecht van de burger; 'Het is strikt onvermijdelijk dat ieder mens onvrijwillig in dit leven komt; het is niet onvermijdelijk hem onvrijwillig in het leven te houden.'<sup>158</sup> Verder stelt Roscam Abbing in dit boek dat 'vrijwillige actieve euthanasie onder omstandigheden ook door een christen mag worden aangevraagd. Verondersteld is uiteraard dat de nationale wetgeving dat niet verbiedt. Waar dat wel het geval is, behoort dat veranderd te worden.'<sup>159</sup> Ook Kuitert schrijft in 1981 een boek over euthanasie. In *Een gewenste dood* komt hij tot de conclusie dat euthanasie moreel geoorloofd kan zijn: 'Op verzoek van de betrokkene iemand in wat we een euthanasiesituatie genoemd hebben, via opzettelijk levensverkortend handelen aan een door hem gewenste zachte of milde dood helpen is (nog) (...) verboden, maar is moreel geoorloofd.'<sup>160</sup> Beide bepleiten dus niet alleen de ethische acceptatie, maar ook de wettelijke mogelijkheid.

De vragen rondom euthanasie gaan de gemeente van Christus niet voorbij, volgens *Euthanasie en pastoraat*:

'Bij het zoeken naar antwoorden zullen zij [de leden van de gemeente van Christus] zich echter tevens afvragen, wat in dit verband de betekenis van het geloof is: Hoe spelen wij op deze kwestie in vanuit onze betrokkenheid op Jezus Christus, onze Heer?'<sup>161</sup>

---

<sup>152</sup> H.A.M.J. ten Have, *Medische ethiek*, 281.

<sup>153</sup> Ibid., 281.

<sup>154</sup> Deze Staatscommissie zal ook in 1985 met een uitgebreid rapport komen. Hoewel deze ontwikkelingen in *Euthanasie en pastoraat* niet genoemd worden, blijkt uit een brief van de werkgroep Euthanasie aan het moderamen van de Generale Synode van de Nederlandse Hervormde Kerk dat in 1984 een werkgroep gevormd werd die zich moest buigen over het vraagstuk van de euthanasie. Aanleiding voor deze werkgroep was de geuite wens 'om na te gaan of vanuit de Nederlandse Hervormde Kerk op enigerlei wijze gereageerd zou kunnen worden op het 'Voorstel van wet van het lid Wessel-Tuinstra tot wijziging van de artikelen 293 en 294 van het wetboek van Strafrecht.'

<sup>155</sup> *Euthanasie en pastoraat*, 7.

<sup>156</sup> Ibid., 7.

<sup>157</sup> P.J. Roscam Abbing, *Toegenomen Verantwoordelijkheid*, 13.

<sup>158</sup> Ibid., 16.

<sup>159</sup> Ibid., 37.

<sup>160</sup> H.M. Kuitert, *Een gewenste dood*, 59.

<sup>161</sup> *Euthanasie en pastoraat*, 7.

De opdracht aan de commissie is om: 'Te onderzoeken op welke wijze de kerken pastorale begeleiding kunnen bieden aan hun leden, die met het vraagstuk van de euthanasie in aanraking komen.'<sup>162</sup> Het rapport wil dan ook gelezen worden als een pastorale handreiking: pastorale hulp in schriftelijke vorm.<sup>163</sup>

De commissie heeft gekeken naar het hiervoor besproken rapport uit 1972. Hoewel het een belangrijke bijdrage heeft geleverd aan de bespreekbaarheid van de euthanasie-problematiek, volstaat dat rapport onder de nieuwe omstandigheden niet.<sup>164</sup> Enerzijds is er een voortgaande bezinning geweest waarvan de neerslag in het nieuwe rapport niet mag ontbreken. Anderzijds besteedt het rapport uit 1972 te weinig aandacht aan pastorale begeleiding.<sup>165</sup>

### Definiëring euthanasie

Als het gaat om de definiëring van euthanasie verwijst men naar de definitie van de Gezondheidsraad uit 1982.<sup>166</sup> De Gezondheidsraad definieert euthanasie als volgt: 'de handelingen die beogen het leven van een ander op diens verzoek of in diens belang opzettelijk te beëindigen of te bekorten, hetzij actief hetzij passief.'<sup>167</sup> Bij deze definitie sluit *Euthanasie en pastoraat* zich aan.

### Actieve en passieve euthanasie

Net als in 1972 valt ook in *Euthanasie en pastoraat* passieve euthanasie onder de noemer euthanasie.<sup>168</sup> Er is in ethisch opzicht geen verschil tussen passieve en actieve euthanasie. 'In beide gevallen is er sprake van verantwoordelijkheid voor het versneld naderbij brengen van de dood.'<sup>169</sup> Ook dit rapport geeft aanleiding voor de conclusie dat argumenten voor actieve euthanasie ook gelden voor passieve euthanasie, en andersom.

Het staken van de behandeling in gevallen waarin deze naar gangbare medische maatstaven geen zin meer heeft, valt volgens het rapport echter niet onder passieve euthanasie.<sup>170</sup>

Als het spreekt over hulp bij zelfdoding, spreekt *Euthanasie en pastoraat* over zelfdoding voor zover die ter sprake komt binnen het vraagstuk van de euthanasie en niet over het vraagstuk van de suïcide in het algemeen.<sup>171</sup>

### Inhoud van het rapport

Het rapport bestaat, naast een inleiding, uit twee hoofdstukken. Het eerste hoofdstuk heet 'pastoraat en euthanasie', maar is vooral een ethische bezinning op het euthanasievraagstuk. Het tweede

---

<sup>162</sup> Ibid., 8.

<sup>163</sup> Ibid., 9.

<sup>164</sup> Ibid., 8.

<sup>165</sup> Ibid., 9.

<sup>166</sup> Zie: Gezondheidsraad, *Advies inzake euthanasie*, 's Gravenhage: Staatsuitgeverij, 1982.

<sup>167</sup> Gezondheidsraad, *Advies inzake euthanasie*, 15.

<sup>168</sup> In 1985 zal ook de Staatscommissie Euthanasie een definitie van euthanasie geven, waarbij het nalaten van levensverlengend handelen geen euthanasie is. Zie: Staatscommissie Euthanasie, *Rapport van de Staatscommissie*, 26. Het rapport *Euthanasie en Pastoraat* werd al in maart 1985 naar de kerkenraden gestuurd, in dat licht is het niet vreemd dat de nieuwe definitie in het rapport nog niet gebruikt wordt.

<sup>169</sup> *Euthanasie en pastoraat*, 10.

<sup>170</sup> Ibid., 10.

<sup>171</sup> Ibid., 10.

hoofdstuk bevat pastorale overwegingen. In deze bespreking van de inhoud zal eerst het Bijbelgebruik van *Euthanasie en pastoraat* worden beschreven. Daarna kijken we naar de gebruikte argumenten.

#### *Bijbelgebruik*

Het schip van de kerk vaart, volgens *Euthanasie en pastoraat*, op het kompas van de Bijbel.<sup>172</sup> Wat betekent het om in de euthanasiediscussie de Bijbel te hebben als een kompas? Volgens de schrijvers is daar geen kant en klaar antwoord op te geven: een kompas is immers geen automatische piloot.<sup>173</sup> De Bijbel is wel een noodzakelijk instrument voor het bepalen van een koers.<sup>174</sup>

De term *getroost sterven* speelt in de argumentatie van het rapport een belangrijke rol. Naast de troost die omstanders bij een sterfbed geven, heeft deze troost te maken met Jezus Christus, die Immanuel, God met ons in onze nood en dood, wordt genoemd.<sup>175</sup> 'Dat evangelie mag in onze troostende nabijheid telkens weer vlees en bloed worden. Daarbij mag ook oplichten, dat ons sterven staat in het teken van de hoop, die ons eindige bestaan verankert in de dood en opstanding van onze Heer Jezus Christus.'<sup>176</sup> Deze eschatologische noties van het opstandingsevangelie zijn belangrijk voor de auteurs. Later in *Euthanasie en pastoraat* zal vanuit het opstandingsevangelie de dood worden gerelativeerd. Eén van de bouwstenen voor de conclusie van het rapport.<sup>177</sup>

Naast 'de Bijbel als kompas' en eschatologische noties uit de Bijbel, bespreekt het rapport uitgebreid het zesde gebod. In de argumentatie speelt Marcus 2 een grote rol. Daarnaast wordt gerefereerd aan Galaten 5, waar het gaat over de vrijheid van een christen.

#### *Argumentatie*

Ondanks dat *Euthanasie en pastoraat* een pastorale toonzetting kent, stelt het een ethische vraag: 'Is euthanasie nooit geoorloofd of altijd of alleen soms?'<sup>178</sup> Deze ethische vraag wordt behandeld omdat veel gemeenteleden met deze vraag worstelen. Zo erg zelfs dat de pastorale hulpverlening rond euthanasie er door geblokkeerd kan worden.<sup>179</sup>

Om antwoord te geven op deze ethische vraag, gaat *Euthanasie en pastoraat* in op een aantal tegenargumenten tegen euthanasie. Dit vormt een belangrijk structuurkenmerk van het rapport.<sup>180</sup> Hieronder geven we elk van die tegenargumenten weer.

#### *Eerste argument: geen afwijzing van autonomie*

Het rapport ziet hoe de termen autonomie en zelfbeschikkingsrecht wantrouwend of afwijzend worden bekeken. Maar het is niet noodzakelijk om deze termen alleen maar negatief te interpreteren.<sup>181</sup>

---

<sup>172</sup> Ibid., 11.

<sup>173</sup> Ibid., 11.

<sup>174</sup> Ibid., 11.

<sup>175</sup> Ibid., 16.

<sup>176</sup> Ibid., 16.

<sup>177</sup> Ibid., 26.

<sup>178</sup> Ibid., 17. Als voorbeelden van soms, somt het rapport een aantal voorbeelden op. Bij voorbeeld in de stervensfase? Of bij ondraaglijk lichamelijk en/of psychisch lijden, ook als de stervensfase nog niet is ingetreden? Of ook als de menselijke persoon zo beschadigd is, dat er waarschijnlijk nooit meer communicatie mogelijk is?

<sup>179</sup> Ibid., 17. Met deze zinsnede laat het rapport zien primair een pastorale handreiking te zijn en secundair een ethische doordenking over het euthanasievraagstuk.

<sup>180</sup> Het rapport geeft deze tegenargumenten overigens niet uitvoerig weer.

<sup>181</sup> *Euthanasie en pastoraat*, 18.

*Euthanasie en pastoraat* geeft een opvatting van autonomie die grotendeels in lijn met Kant – maar hem niet volgend in diens categorische afwijzing van zelfdoding – de nadruk legt op verantwoordelijkheid.<sup>182</sup> Het geloof maakt namelijk niet onmondig. In tegendeel, vrijheid en verantwoordelijkheid staan daarin juist centraal. (...) Verantwoordelijkheid en rentmeesterschap geven de mens ruimte om zijn eigen leven gestalte te geven ten overstaan van God en zijn medemensen. Als er sprake is van verantwoordelijkheid, ‘zijn we niet zo ver meer verwijderd van termen als mondigheid, autonomie en zelfbeschikking.’<sup>183</sup>

Het rapport gebruikt die termen echter niet omdat deze termen de suggestie van eigenmachtigheid met zich meebrengen, terwijl er juist sprake is van verantwoordelijkheid:

‘Deze zelfstandigheid van de mens is betrekkelijk omdat een mens verantwoording verschuldigd is aan God en aan zijn medemensen voor zijn manier van leven, een verantwoordelijkheid die inhoud krijgt tegen de achtergrond van Gods beloften en geboden.’<sup>184</sup>

Met het oog op euthanasie en zelfdoding heeft het rapport dus een voorkeur voor de termen vrijheid en verantwoordelijkheid. De beslissing om het eigen leven te (laten) beëindigen hoeft, onder bepaalde voorwaarden, in het licht van het geloof, niet onverantwoord te zijn.<sup>185</sup>

#### Argument twee: het beeld van het leven als geschenk kan stukbreken

Die verantwoordelijkheid is in het licht van de dood juist levensgroot, stelt het rapport.<sup>186</sup> De vrijheid van de mens bestaat er in dat we steeds opnieuw kunnen inspelen op situaties die goeddeels buiten ons toedoen om tot stand gekomen zijn.<sup>187</sup> Dat het leven een geschenk van God is en dat deze vrijheid niet bestaat in het mogen beschikken over ons leven, is een tegenargument dat te kort door de bocht is.<sup>188</sup> Dat het leven een geschenk van God is, betreft immers een belijdenis, niet de constatering van een feit.<sup>189</sup> Daarbij komt dat het beeld dat het leven een geschenk is, kan stukbreken als er sprake is van een situatie van totale ontluistering. Dat kan het geval zijn als iemand ondraaglijk lijdt zonder hoop op verbetering.<sup>190</sup> Er kan dan ook een situatie ontstaan waarin de dood te verkiezen is boven het leven. Een situatie waarin de belijdenis dat het leven een geschenk is, als een ongerijmdheid zou klinken.<sup>191</sup>

#### Argument drie: de geboden zijn er voor de mens, niet omgekeerd

Ook het zesde gebod wordt door het rapport besproken. Niet om het gebod te ontkrachten, maar om misverstanden te voorkomen.<sup>192</sup> Hierbij wordt Marcus 2 vers 23 tot en met vers 28 als uitgangspunt genomen.<sup>193</sup>

23 En het gebeurde dat Hij op een sabbat door de korenvelden ging; en Zijn discipelen begonnen onder het lopen aren te plukken.

---

<sup>182</sup> Bij Kant betekent autonomie niet dat iedereen vrij is om te doen wat hij of zij wil, maar ligt de nadruk op de verantwoordelijkheid die deze autonomie met zich meedraagt.

<sup>183</sup> *Euthanasie en pastoraat*, 18.

<sup>184</sup> Ibid., 18.

<sup>185</sup> Ibid., 19.

<sup>186</sup> Ibid., 19.

<sup>187</sup> Ibid., 19.

<sup>188</sup> Ibid., 20.

<sup>189</sup> Ibid., 20.

<sup>190</sup> Ibid., 20.

<sup>191</sup> Ibid., 21.

<sup>192</sup> Ibid., 21.

<sup>193</sup> Ibid., 21.

24 En de Farizeeën zeiden tegen Hem: Zie, waarom doen zij op de sabbat iets wat niet geoorloofd is? 25 En Hij zei tegen hen: Hebt u nooit gelezen wat David deed toen hij in nood verkeerde, en hij honger had, en zij die bij hem waren?  
 26 Hoe hij het huis van God binnengegaan is ten tijde van Abjathar, de hogepriester, en de toonbroden gegeten heeft, die niemand mag eten behalve de priesters, en ze ook gegeven heeft aan hen die bij hem waren?  
 27 En Hij zei tegen hen: De sabbat is gemaakt ter wille van de mens, niet de mens ter wille van de sabbat.  
 28 Daarom, de Zoon des mensen is Heere, óók van de sabbat.’ (HSV)

Het gaat in deze verzen om een principiële uitspraak die als een sleutel voor de uitleg van alle geboden kan gelden, volgens *Euthanasie en pastoraat*.<sup>194</sup> Geboden mogen niet gebruikt worden om lijden in stand te houden:

‘De geboden palen de ruimte af, waarbinnen een menswaardig bestaan mogelijk is. Daarom zijn ze onmisbaar en heilzaam. Maar als je ze gaat gebruiken om mensenwaardige situaties in stand te houden, verkeren ze in hun tegendeel.’<sup>195</sup>

Bij leven gaat het juist om zinvolheid en kwaliteit.<sup>196</sup> ‘Dat betekent niet dat ons leven hier en nu gladjes en zonder vlek of rimpel verloopt. Veeleer gaat het erom dat wij, wat ons ook overkomt, mogen leven vanuit Gods beloften.’<sup>197</sup> *Euthanasie en pastoraat* vervolgt met enkele eschatologische overwegingen. Woestijn, ontluistering, nood en dood hebben niet het laatste woord:

‘Het evangelie wijst onmiskenbaar in de richting van een geheel bestaan, waarin wij als herschapen mensen mogen leven in heelheid en heiligheid. (...) Op grond daarvan kunnen wij toch niet anders dan zeggen: ontluistering, lijden en dood zijn niet Gods bedoeling. Integendeel, luister, lof en leven, dat is het perspectief!’<sup>198</sup>

Mattheus 6 vers 25 wordt geciteerd. In dit gedeelte zegt Jezus: ‘weest niet bezorgd over uw leven (...). Maar zoekt eerst Zijn Koninkrijk en Zijn gerechtigheid en dit alles zal u bovendien geschonken worden.’ Volgens het rapport mogen deze woorden zo geïnterpreteerd worden dat niet de levensduur de hoogste waarde heeft. Niet het ‘dat’, maar het ‘hoe’ van het leven staat voorop: ‘Waar gaat het nu eigenlijk om in het leven? Als christen kunnen wij die vraag toch niet beantwoorden met: om zo lang mogelijk te leven (hoe waardevol dat op zich ook gevonden kan worden).’<sup>199</sup>

#### Vierde argument: God is Heer van ons leven, maar ook van de dood

De belijdenis dat God de Heer van ons leven is, moet geïnterpreteerd worden in het licht van het evangelie van de opstanding.<sup>200</sup> Wat volgt is een redenering waarbij de dood in het licht van het eschaton wordt gerelativeerd. ‘In de verhalen over Jezus licht op dat God kiest tegen ziekte en dood, voor een leven dat waard is om geleefd te worden.’<sup>201</sup> Wij moeten dan ook vechten tegen de dood voor

<sup>194</sup> Ibid., 21.

<sup>195</sup> Ibid., 21.

<sup>196</sup> Ibid., 22.

<sup>197</sup> Ibid., 22.

<sup>198</sup> Ibid., 22.

<sup>199</sup> Ibid., 22. Deze eschatologische argumentatie onderbouwt mijns inziens wel dat leven(sduur) gerelativeerd wordt in het licht van de Bijbel, maar niet dat euthanasie niet ingaat tegen het zesde gebod. De vraag of christenen vooruit mogen grijpen op de herschepping wordt niet beantwoord. Zie ook hoofdstuk 5.

<sup>200</sup> Ibid., 23.

<sup>201</sup> Ibid., 23.

een leven dat het waard is om geleefd te worden, een menswaardig bestaan, maar ‘wij hebben niet de taak een hel in stand te houden...’<sup>202</sup> Men vervolgt met een relativering van de dood vanuit het evangelie.

‘Juist vanuit het evangelie van de opstanding wordt de dood gerelativeerd en worden wij bevrijd van een krampachtige verafgoding van het leven. Het leven is geen citroen –die is zuur!-, waar je met alle geweld de laatste druppel uit moet knijpen.’<sup>203</sup>

#### Vijfde argument: de natuur is niet God

Het is volgens het rapport onmogelijk om in bijbels licht te zeggen dat het natuurlijk verloop van de dingen zonder meer te beschouwen is als de wil van God. ‘Een dergelijke “natuurlijke” theologie mist elke grond.’<sup>204</sup> De natuur kan dan ook niet zonder meer leidraad van ons handelen zijn:

‘Dat impliceert dat ze [de natuur] niet zonder meer leidraad van ons handelen kan zijn. Wij zijn als mensen niet gedoemd een speelbal van de natuur te zijn en allerlei noodlottigheden gelaten over ons heen te laten komen. Wij worden niet geleefd, maar mogen leven als bevrijde mensen en in onze vrijheid worden wij aangesproken op onze verantwoordelijkheid.’<sup>205</sup>

Op de belangrijke vraag wat we onder de term ‘zonder meer’ moeten verstaan – heeft de natuur, en heeft een natuurlijke dood volgens *Euthanasie en pastoraat* dan nog wel enige normativiteit? – kom ik in een later hoofdstuk terug.

#### Zesde argument: de vrijheid van de kinderen van God

Christelijke vrijheid betekent in Galaten 5, volgens het rapport, bevrijd zijn van allerlei machten die ons bestaan in de greep hebben en daardoor onze speelruimte beperken.<sup>206</sup> De weg van vrijheid die Paulus kenschetst, is volgens het rapport een leven volgens de Geest: ‘Vrij vertaald betekent dat: een levenswijze geïnspireerd door Jezus Christus, een leven in navolging van de Heer. (...) Er wordt wel degelijk een richting gewezen, namelijk naar een leven in de lijn van Jezus Christus.’<sup>207</sup> De mens wordt aangesproken op zijn eigen inzicht en creativiteit, in navolging van Jezus:

‘De wijze waarop hier over de vrijheid gesproken wordt, is van fundamenteel belang voor het verstaan van de menselijke verantwoordelijkheid: Wij krijgen ons leven volgens Paulus in eigen hand, maar tegelijkertijd wordt een beroep op ons gedaan om het vorm en inhoud te geven in de navolging van de Heer, voor wie liefde de vervulling van de Wet is.’<sup>208</sup>

#### Conclusie rapport

*Euthanasie en pastoraat* trekt, na bovenstaande overwegingen kort samengevat te hebben, een conclusie. Een beslissing om het eigen leven te (laten) beëindigen kan, vanuit het gezichtspunt van het

---

<sup>202</sup> Ibid., 23.

<sup>203</sup> Ibid., 23. Het rapport werkt niet uit (zowel hier, als bij de bespreking van het zesde gebod) of het hier gaat om passieve of om actieve euthanasie. Voor de waardering van deze argumentatie maakt dat wel degelijk uit. Omdat voor *Euthanasie en pastoraat* er geen principieel verschil is tussen actieve en passieve euthanasie, geldt deze argumentatie volgens het rapport dus ook voor actieve euthanasie.

<sup>204</sup> Ibid., 24.

<sup>205</sup> Ibid., 24.

<sup>206</sup> Ibid., 24.

<sup>207</sup> Ibid., 25.

<sup>208</sup> Ibid., 25.

christelijk geloof bezien, verantwoord zijn.<sup>209</sup> Pastoraal gezien heeft dat als consequentie: 'Dat een verzoek om euthanasie of hulp bij zelfdoding ook binnen de gemeente van Christus niet bij voorbaat afwijzend of misprijzend tegemoet getreden hoeft te worden.'<sup>210</sup>

Uit deze conclusies valt omgekeerd niet af te leiden dat euthanasie altijd geoorloofd is. Onder welke omstandigheden het geoorloofd is? Het rapport wil die vragen niet beantwoorden in het hoofdstuk over 'euthanasie en pastoraat', maar behandelt deze in het hoofdstuk met pastorale overwegingen, met als aantekening de relativerende opmerking: 'Voorzover dergelijke vragen in dat kader passen.'<sup>211</sup>

### Pastoraal

Pastoraat speelt een belangrijke rol in *Euthanasie en pastoraat*. Dat blijkt niet in de laatste plaats uit de titel van het rapport. De schrijvers buigen zich eerst over de vraag wat men verstaat onder pastoraat, toegespitst op de euthanasieproblematiek.<sup>212</sup> Daarna geeft men een aantal pastorale overwegingen.<sup>213</sup>

Pastoraat wordt in het rapport omschreven als het helpen zoeken van een (uit-)weg bij geloofs- en levensvragen.<sup>214</sup> Rondom het levenseinde gaat pastoraat om getroost sterven: 'Het pastoraat rondom het levenseinde wil mensen, wier levenseinde nadert, trachten bij te staan op zo'n wijze dat zij getroost kunnen sterven.'<sup>215</sup> De context waarin *Euthanasie en Pastoraat* spreekt, is dus die van euthanasie in het licht van een toch al naderend levenseinde.

In deze definitie is de pastor vooral een therapeut. Iemand die op deskundige wijze mensen kan bijstaan.<sup>216</sup> Het kerugmatische of verkondigende aspect van pastoraat wordt wel kort aangestipt, maar speelt in het rapport verder geen (grote) rol.<sup>217</sup>

Sterven is niet alleen een medisch probleem, er is ook psycho-sociale en pastorale zorg nodig, die geïntegreerd moet worden met medische zorg, volgens het rapport.<sup>218</sup> Ook euthanasie moet niet als een louter medisch probleem worden gezien.<sup>219</sup> Men wijst erop dat een verzoek om euthanasie vaak een noodkreet is, men vraagt niet om stervenshulp, maar om levenshulp.<sup>220</sup>

### Euthanasie op verzoek

De verantwoordelijkheid van een hulpvrager – degene die een euthanasieverzoek doet – behelst volgens het rapport tenminste vier dingen. Iemand moet in staat zijn beslissingen te nemen, hij of zij

---

<sup>209</sup> Ibid., 26.

<sup>210</sup> Ibid., 26.

<sup>211</sup> Ibid., 26.

<sup>212</sup> Ibid., 11.

<sup>213</sup> Ibid., 28. Deze pastorale overwegingen worden in dit onderzoek alleen (uitgebreid) weergegeven als zij relevant zijn voor de beantwoording van de onderzoeksvraag van deze thesis.

<sup>214</sup> Ibid., 12.

<sup>215</sup> Ibid., 13. Het rapport wijst erop dat het pastoraat zich ook dient uit te strekken tot de omstanders.

<sup>216</sup> Ganzevoort en Visser beschrijven in *Zorg voor het verhaal* drie modellen van pastoraat. Kerugmatisch, therapeutisch en de pastor als metgezel. Zie: Ruud Ganzevoort en Jan Visser, *Zorg voor het verhaal*, 69 en 70.

<sup>217</sup> 'Maar, hoe belangrijk dit alles ook moge zijn – houding, situatie en context – het mag niet verborgen blijven dat pastorale hulp verleend wordt vanuit het belijden van de kerk, dat Gods woord 'een lamp voor onze voet en een licht op ons pad' is. Daaraan ontleent het pastoraat zijn identiteit.' *Euthanasie en pastoraat*, 15.

<sup>218</sup> *Euthanasie en pastoraat*, 29.

<sup>219</sup> Ibid., 30.

<sup>220</sup> Ibid., 31. Het rapport wijst erop dat het ook om een weloverwogen verzoek om beëindiging van het leven kan gaan.



moet goed geïnformeerd zijn over eigen toestand, hij mag gewezen worden op de consequenties van zijn handelen voor zijn of haar omgeving en hij of zij is bereid anderen bij de besluitvorming te betrekken en zo zijn of haar besluit te toetsen.<sup>221</sup>

Maar wat als patiënten hun eigen verantwoordelijkheid niet kunnen nemen, bijvoorbeeld door dementie of een coma? *Euthanasie en pastoraat* gaat in op deze vraag. Aan de eigen verantwoordelijkheid van een patiënt moet zoveel mogelijk recht worden gedaan:

‘Regel is dat aan de eigen verantwoordelijkheid van patiënten zoveel mogelijk recht gedaan wordt. D.w.z. dat niemand kan beslissen over het leven en de dood van een ander, tenzij de wet anders voorschrijft. (...) Dat alleen de patiënt zelf aan kan geven of hij eventueel euthanasie wenst of niet. Niemand anders kan hierover beslissen.’<sup>222</sup>

Maar wanneer zich een situatie voordoet waarin de hulpvrager geen verantwoord besluit kan nemen en er ook geen getekend levenstestament aanwezig is, ligt het anders, volgens *Euthanasie en pastoraat*.<sup>223</sup> Dan ‘dient er zorg gedragen te worden voor een plaatsvervangende uitoefening van verantwoordelijkheid (de zogenaamde proxy consent).’<sup>224</sup> Als de mening van een hulpvrager bij benadering echter niet te achterhalen is, geldt onthouding in twijfelgevallen.<sup>225</sup> Coma waaruit niet ontwaakt kan worden, is geen twijfelgeval volgens de auteurs. Want ‘medische behandeling is in zo’n geval zinloos geworden en het staken ervan kan geen euthanasie genoemd worden.’<sup>226</sup>

Over ernstig gehandicapt geboren kinderen zegt het rapport dat ‘zowel een besluit tot het op zich nemen van de verzorging van een ernstig gehandicapt kind als een besluit tot euthanasie in het licht van het geloof genomen kunnen worden en kunnen getuigen van vertrouwen op God, de Heer van het leven.’<sup>227</sup> Welke van deze twee keuzen te verkiezen valt, laat het rapport in het midden. In zoverre ‘euthanasie’ hier tevens slaat op actieve levensbeëindiging, loopt *Euthanasie en pastoraat* hiermee feitelijk ver op zijn tijd vooruit.

Als het gaat om de term ‘ondraaglijk lijden’, op dat moment volgens vrijwel alle stemmen een cruciale voorwaarde voor euthanasie, geeft *Euthanasie en pastoraat* aan dat dit een subjectieve aanduiding is.<sup>228</sup> Of iemand wel of niet ondraaglijk lijdt, is niet de taak van omstanders om uit te maken.<sup>229</sup> Dat wil echter niet zeggen dat iedereen die ondraaglijk lijdt, euthanasie moet krijgen. Vaak blijkt dat een verzoek om euthanasie als noodkreet geïnterpreteerd moet worden.<sup>230</sup> Als voorbeeld geeft het rapport dat een wijziging van omstandigheden (bijvoorbeeld door pijnbestrijding) iemands omstandigheden soms weer

---

<sup>221</sup> Ibid., 34. Hoewel het een ideaalbeeld is, wil het rapport deze vier punten toch noemen, om duidelijk te maken wat het onder verantwoordelijkheid verstaat.

<sup>222</sup> Ibid., 35.

<sup>223</sup> Ibid., 35.

<sup>224</sup> Ibid., 35.

<sup>225</sup> Ibid., 36. In dubiis absteine.

<sup>226</sup> Ibid., 36.

<sup>227</sup> Ibid., 37. Veel meer wil het rapport niet zeggen over deze ‘moeilijke problematiek’, omdat het onderwerp voor een aparte studie is. In 1994 verscheen een kerkelijk rapport over dit vraagstuk *Keuzen op leven en dood*.

<sup>228</sup> Ibid., 39.

<sup>229</sup> Ibid., 39.

<sup>230</sup> Ibid., 40.

draaglijk maakt.<sup>231</sup> Lijden kan dus volgens het rapport ondraaglijk zijn, maar hoeft daarmee niet uitzichtloos te zijn.

In het kader van de stervensbegeleiding rondom euthanasie vraagt het rapport zich af of het geen aanbeveling verdient om te komen tot een liturgische vormgeving.<sup>232</sup> 'Wanneer in een dergelijke ingrijpende situatie woorden ontoereikend zijn kan de symboliek van een waardig ritueel, bijvoorbeeld in de vorm van handoplegging en zegen, zinvol zijn.'<sup>233</sup> Ook in dit opzicht blijkt *Euthanasie en Pastoraat* zijn tijd vooruit te zijn.

### Samenvatting

In het rapport *Euthanasie en pastoraat* verstaat men onder euthanasie zowel passieve als actieve euthanasie.

Hoewel het rapport een pastorale inzet kent, treffen we wel degelijk een ethische bezinning aan. Op de vraag of euthanasie nooit geoorloofd is of altijd of alleen soms, geeft het rapport een antwoord waarin enerzijds vrijheid en verantwoordelijkheid belangrijke termen zijn en anderzijds kwaliteit van leven.

Er kan een situatie ontstaan waarin de dood verkieslijker is dan het leven, een situatie waarin de belijdenis dat het leven een geschenk is als een ongerijmdheid klinkt. De verantwoordelijkheid van een mens is juist in het licht van de dood levensgroot. De vrijheid van de mens bestaat er in dat we steeds opnieuw kunnen inspelen op situaties die goeddeels buiten ons toedoen om tot stand gekomen zijn. De geboden palen de ruimte af, waarbinnen een menswaardig bestaan mogelijk is. Als geboden gebruikt worden om mensonwaardige situaties in stand te houden, verkeren ze in hun tegendeel.

Het evangelie wijst onmiskenbaar in de richting van een geheel bestaan, waarin wij als herschapen mensen mogen leven in heelheid en heiligheid. Ontluistering, lijden en dood zijn niet Gods bedoeling. Dit eschatologische perspectief ondersteunt de conclusie van het rapport.

Bij leven gaat het om zinvolheid en kwaliteit, niet om voortdurende kwelling. Niet de levensduur heeft de hoogste waarde. Niet het 'dat', maar het 'hoe' staat bij leven voorop. Wij moeten dan ook vechten tegen de dood voor een leven dat het waard is om geleefd te worden, een menswaardig bestaan. Maar christenen hebben niet de taak een hel in stand te houden.

Een beslissing om het eigen leven te (laten) beëindigen kan, vanuit het gezichtspunt van het christelijk geloof bezien, verantwoord zijn. Pastoraal gezien heeft dat als consequentie: 'dat een verzoek om euthanasie of hulp bij zelfdoding ook binnen de gemeente van Christus niet bij voorbaat afwijzend of misprijzend tegemoet getreden hoeft te worden.'

Sterven en euthanasie zijn niet alleen een medisch probleem, er is ook psychosociale en pastorale zorg nodig, die geïntegreerd worden met medische zorg. Men wijst erop dat een verzoek om euthanasie vaak een noodkreet is. Men vraagt niet om stervenshulp, maar om levenshulp.

---

<sup>231</sup> Ibid., 40.

<sup>232</sup> Ibid., 43.

<sup>233</sup> Ibid., 43. Het rapport merkt op dat een dergelijke liturgische vormgeving niet alleen euthanasiesituaties betreft.

## 1987: Euthanasie en pastoraat, Vervolgrapport

### Status

Het *Vervolgrapport* moet worden gezien als een vervolg op het rapport *Euthanasie en pastoraat* uit 1985. De Gereformeerde kerkenraden, die dit rapport in maart 1985 toegezonden krijgen, wordt gevraagd te reageren.<sup>234</sup> De Hervormde Raden voor de Herderlijke Zorg geven aan waardering te hebben voor de wijze waarop de vragen van euthanasie en pastoraat in het rapport bespreekbaar worden gemaakt.<sup>235</sup> Zij stellen aan het moderamen van de hervormde synode voor om de uitgave ook toe te zenden aan hervormde kerkenraden met de vraag of ook zij willen reageren.<sup>236</sup> Het hervormd synodemoderamen stuurt vervolgens de uitgave in augustus 1985 toe aan alle hervormde kerkenraden en predikanten met het verzoek om in te haken op het proces van meningsvorming samen met de gereformeerde kerken.<sup>237</sup>

270 kerkenraden reageren. De commissie Euthanasie van de Gereformeerde Kerken enerzijds en de Hervormde werkgroep Euthanasie uit de Raden voor de Herderlijke Zorg, de zaken van Kerk en Gezin en de zaken van Overheid en Samenleving besluiten deze reacties van de hervormde en gereformeerde kerken te verwerken in één rapport.<sup>238</sup>

Het *Vervolgrapport* wordt zowel door de synode van de Gereformeerde Kerken als door de synode van de Hervormde Kerk aanvaard.

### Aanleiding

Er is in het politieke euthanasiedebat sinds begin 1985 veel gebeurd. Het *Vervolgrapport* verschijnt na de publicatie van het rapport van de Staatscommissie Euthanasie in 1985. Het wetsvoorstel van Wessel-Tuinstra (D66) uit 1984 wat een legalisering van vrijwillige euthanasie bepleit heeft gevolgen. Premier Lubbers laat in 1985 in een Kamerdebat weten dat het kabinet (CDA en VVD) serieus aan de gang zal gaan om een nieuwe euthanasieregeling te ontwerpen.<sup>239</sup> Dit CDA/VVD kabinet schrijft in 1985 een proeve van een voorstel van wet, waarin men voorstelt dat actieve euthanasie mogelijk moet zijn bij een concrete doodsverwachting.<sup>240</sup> Deze ontwikkelingen worden niet genoemd in het rapport, maar zijn wel de context waarin het *Vervolgrapport* verschijnt.

De commissie die het rapport schrijft, geeft wel aan van verschillende kanten het verzoek te hebben gehad om zich uit te spreken tegen een wetgeving inzake euthanasie en de Synode te adviseren dat zij dit ook moet doen.<sup>241</sup> Men geeft aan dat deze vraag eigenlijk niet bij de aanvankelijke opdracht hoort,

---

<sup>234</sup> Ibid., 49.

<sup>235</sup> Ibid., 50.

<sup>236</sup> Ibid., 50.

<sup>237</sup> Ibid., 50.

<sup>238</sup> Ibid., 51. Aan de besprekingen gaan van hervormde zijde aan de besprekingen deelnemen: Ds. A.H. Lentz en ds. Th.M. Loran, beiden van de Raad voor de Herderlijke Zorg, drs. A.H.C. Melles-de Haas van de Raad voor de zaken Kerk en Gezin en drs. H. Noordeggraaf van de Raad voor de zaken van Overheid en Samenleving. Samen met de leden van de al bestaande gereformeerde commissie Euthanasie droegen zij zorg voor de verwerking van de ontvangen reacties en vragen en de totstandkoming van dit rapport, waarbij die vragen en reacties worden verwerkt in het commentaar van de kant van de commissie.

<sup>239</sup> <http://www.digibron.nl/search/detail/012e9834839119d74927a8ac/euthanasie>.

<sup>240</sup> H.A.M.J. ten Have, *Medische ethiek*, 281.

<sup>241</sup> Ibid., 53 en 58.

maar dat men toch op deze vraag in zal gaan in de hoop dat deze overwegingen ook op dit punt kunnen bijdragen aan de meningsvorming.<sup>242</sup>

### Definiëring euthanasie

In 1985 kiest men in *Euthanasie en pastoraat* voor 'handelingen die beogen het leven van een ander op diens verzoek of in diens belang opzettelijk te beëindigen of te bekorten, hetzij actief hetzij passief' als definitie van euthanasie. Vanuit de kerkenraden is er op deze definitie kritiek gekomen. De kerkenraden hebben kritiek op de formulering 'of in diens belang' en op het niet maken van ethische onderscheid tussen passieve en actieve euthanasie.

### In diens belang

Er is kritiek uit de kerkenraden op de zinsnede 'of in diens belang', omdat dit de deur open kan zetten naar ongevraagde en niet gewilde euthanasie.<sup>243</sup> Aan deze reactie wijdt het *Vervolgrapport* een aparte paragraaf.<sup>244</sup> Men wil met de zinsnede 'in diens belang' niet alleen iets zeggen over mensen die hun wil niet meer kenbaar kunnen maken, maar ook over de mensen die wel wilsbekwaam zijn:

'Intussen willen we met deze woorden ook duidelijk de belangen van hen die wel om euthanasie kunnen vragen, veilig stellen. Het mag niet gaan om het belang van familie, arts, de verpleging, de samenleving of de politiek.'<sup>245</sup>

In 1985 wordt in *Euthanasie en pastoraat* gesteld dat in het geval dat mensen zelf niet kunnen vragen om euthanasie, zorg gedragen dient te worden voor een plaatsvervangende uitoefening van verantwoordelijkheid (de zogenaamde proxy consent).<sup>246</sup> In 1987 merkt men op dat deze zinsnede tot de nodige commotie heeft geleid:

'Gelet op de algemeen maatschappelijke discussie hierover en de reactie uit de kerken, blijkt het hier te gaan om een zaak, die velen verontrust. Het is een weg die hun ontoelaatbaar lijkt. Juist op dit punt bestaat angst voor een afglijden en het trekken van steeds ruimere grenzen ten koste van hen die lijden.'<sup>247</sup>

De schrijvers stellen de vraag: wie garandeert dat de verantwoordelijke die in de huid van de patiënt kruipt, in staat zal zijn om goed te doen?<sup>248</sup> Het *Vervolgrapport* blijkt bij de beantwoording van deze vraag terughoudender geworden als het gaat om dit proxy consent:

'Er spelen onzes inziens veel onduidelijkheden en oncontroleerbare factoren een rol. Daarom kan deze vorm van ongevraagde euthanasie bij allerlei groepen mensen, die sterk van zorg afhankelijk zijn, leiden tot onzekerheid en angst. Wij stellen op grond van deze overwegingen vast, dat er teveel onzekerheden zijn en we ons daarom moeten richten op wat we schreven over onthouding in twijfelgevallen.'<sup>249</sup>

---

<sup>242</sup> Ibid., 54.

<sup>243</sup> Ibid., 56.

<sup>244</sup> Ibid., 86 e.v.

<sup>245</sup> Ibid., 66.

<sup>246</sup> Ibid., 35.

<sup>247</sup> Ibid., 87.

<sup>248</sup> Ibid., 87.

<sup>249</sup> Ibid., 87.

### Actieve en passieve euthanasie

Daarnaast is er vanuit de kerkenraden kritiek op hoe er in *Euthanasie en pastoraat* in het algemeen en in deze definitie in het bijzonder wordt omgegaan met het onderscheid tussen actieve en passieve euthanasie.<sup>250</sup> Er is volgens sommige kerkenraden wel degelijk een principieel verschil. De auteurs vatten deze kritiek als volgt samen: 'Beslissend voor dit verschil in waardering lijkt te zijn dat men iets wil overlaten aan God. Niet de vraag wat in een bepaalde situatie het beste zou kunnen zijn, is beslissend voor wat er gebeurt, maar de gedachte dat een 'natuurlijke dood' van God komt.'<sup>251</sup>

Het *Vervolgrapport* wijst erop dat men alleen spreekt van passieve euthanasie als er wordt afgezien van levensrekkende behandeling die dagen, weken of zelfs langere tijd kan toevoegen aan iemands leven.<sup>252</sup> Bij demente bejaarden is zogenaamde passieve euthanasie ongeoorloofd.<sup>253</sup> Het rapport blijft bij de definitie van *Euthanasie en pastoraat* uit 1985; er is geen ethisch verschil als het gaat over de beslissing om de dood sneller dichterbij te brengen tussen iets doen of juist handelingen na te laten.<sup>254</sup>

### Definitie Staatscommissie

De definitie van de Staatscommissie voor Euthanasie, '*het opzettelijk levensbeëindigend handelen door een ander dan de betrokkene op diens verzoek*' is volgens het rapport te beperkt.<sup>255</sup> Het *Vervolgrapport* heeft bewust voor een ruime omschrijving gekozen, om, zoals men zegt, niet een deel van de problematiek weg te definiëren.<sup>256</sup>

### Inhoud van het rapport

Het rapport bestaat, naast een voorwoord, uit vier hoofdstukken. In het eerste hoofdstuk worden de kritische vragen en reacties vanuit de kerkenraden samengevat. In het tweede hoofdstuk worden enkele achtergrondvragen kort aangestipt. Het derde hoofdstuk bevat reacties op de kritische vragen die in het eerste hoofdstuk weergegeven zijn. Het vierde hoofdstuk is een korte voortgaande bezinning.<sup>257</sup>

Eerst wordt in deze paragraaf het Bijbelgebruik besproken, daarna kijken wij naar de argumentatie in dit *Vervolgrapport* en in hoeverre deze argumentatie afwijkt van *Euthanasie en pastoraat*.

---

<sup>250</sup> Ibid., 56.

<sup>251</sup> Ibid., 61. Van de 270 kerkenraden is zo'n twintig procent van mening dat actieve en passieve euthanasie verschillend beoordeeld moet worden. Passieve euthanasie wordt (eerder) toelaatbaar geacht, terwijl actieve euthanasie wordt afgewezen. Dat blijkt uit bijlage 2 bij het synoderapport, *cijfermatige samenvatting van een aantal reacties*. Zie *Euthanasie en pastoraat*, 104.

<sup>252</sup> Ibid., 67. Men spreekt dus niet van passieve euthanasie als er wordt afgezien van medisch zinloos handelen.

<sup>253</sup> Ibid., 88.

<sup>254</sup> Ibid., 68.

<sup>255</sup> Ibid., 66. Deze definitie van de Staatscommissie uit 1985 is in deze scriptie leidend.

<sup>256</sup> Ibid., 65. Tot deze problematiek behoren volgens het rapport bijvoorbeeld de vragen: Is euthanasie toegestaan bij mensen in coma, bij ernstig gehandicapte pasgeborenen, of bij andere mensen die geen verzoek om euthanasie kenbaar kunnen maken? Het ruimere van de definitie uit *Euthanasie en pastoraat* heeft dus vooral te maken met de zinsnede 'of in diens belang'.

<sup>257</sup> In deze analyse is er geen ruimte voor alle details uit dit vrij omvangrijke rapport. Gekozen is voor een analyse op hoofdlijnen, waarbij ervoor is gekozen om overwegingen waarin geen wezenlijke veranderingen of toevoegingen staan ten opzichte van *Euthanasie en pastoraat* (1985) niet nogmaals te weergeven.

### Bijbelgebruik

Over de omgang met de Bijbel merkt het *Vervolgrapport* op dat het bijbelgebruik door critici van *Euthanasie en pastoraat* wordt bestreden.<sup>258</sup> Het wijst erop dat de Schriften nu eenmaal gelezen worden vanuit verschillende soorten geloofsbeleving: 'ons lezen en verstaan van de Schriften worden onzes inziens in sterke mate bepaald door de wijze waarop mensen God ervaren en hoe wij in relatie tot Hem onszelf ervaren. (...) Er is een verscheidenheid van interpretaties.'<sup>259</sup> Dit is voor het *Vervolgrapport* echter geen reden om die pluraliteit onbesproken te laten. Men roept op tot bezinning op het verstaan van de Schriften.<sup>260</sup> Het *Vervolgrapport* maakt een begin met deze bezinning door uitgebreid in te gaan op de uitleg van sommige Bijbelteksten.

### Argumentatie

De schrijvers van dit *Vervolgrapport* blijven bij de conclusie dat een verzoek om euthanasie of hulp bij zelfdoding ook binnen de gemeente van Christus niet bij voorbaat afwijzend of misprijzend tegemoet getreden hoeft te worden.<sup>261</sup> Een keuze voor euthanasie hoeft volgens hen onder bepaalde voorwaarden in het licht van het geloof dan ook niet onverantwoord te zijn.<sup>262</sup> Deze conclusies uit *Euthanasie en pastoraat* zijn volgens het *Vervolgrapport* misschien te beknopt toegelicht, daarom gaat men er in het *Vervolgrapport* verder op in.<sup>263</sup>

Net als in *Euthanasie en Pastoraat* wordt ook in het *Vervolgrapport* uitgebreid antwoord gegeven op tegenargumenten. In dit geval de tegenargumenten en opmerkingen uit de reacties van de kerkenraden. In *Euthanasie en pastoraat* heeft men zes argumenten. Al deze argumenten en de kritiek hierop, worden in het *Vervolgrapport* uitgebreid(er) besproken. Hieronder een weergave.

#### Eerste argument: geen afwijzing van autonomie

In *Euthanasie en pastoraat* wordt autonomie niet alleen negatief geïnterpreteerd, maar ook positief. Dat leidt in dat rapport tot de conclusie dat vrijheid en verantwoordelijkheid belangrijk zijn, maar dat de beslissing om het eigen leven te (laten) beëindigen onder bepaalde voorwaarden in het licht van het geloof niet onverantwoord hoeft te zijn. Er is op deze argumentatie kritiek gekomen. Eén Bijbeltekst die in veel van deze reacties voorkomt is psalm 31 vers 16: 'Mijn tijden zijn in Uw hand; red mij uit de hand van mijn vijanden en van mijn vervolgers (HSV)'.<sup>264</sup>

De schrijvers van het *Vervolgrapport* wijzen erop dat de psalmdichter met het belijden dat God regeert, niet passief gemaakt wordt: 'Daarbij blijft de eigen verantwoordelijkheid voor zijn persoonlijke toekomst behouden: hij kan vluchten, zich verdedigen en hulp zoeken in de hoop op Gods bijstand.'<sup>265</sup> De vraag of euthanasie geoorloofd is 'wordt door zo'n tekst niet opgelost. Onzes inziens kun je daarover niet

---

<sup>258</sup> *Euthanasie en pastoraat*, 61.

<sup>259</sup> Ibid., 62.

<sup>260</sup> Ibid., 62.

<sup>261</sup> Ibid., 74.

<sup>262</sup> Ibid., 74.

<sup>263</sup> Ibid., 74.

<sup>264</sup> Ibid., 82. Het gaat in de kritieken dan vooral om het eerste deel van de tekst, 'Mijn tijden zijn in Uw hand.' Het *Vervolgrapport* wijst erop dat uit het tweede deel blijkt dat de dichter zich niet buigt onder een al vaststaande beschikking, maar een beroep doet op God die macht heeft om in te grijpen.

<sup>265</sup> Ibid., 82.

beslissen op grond van uit hun verband gehaalde Bijbelteksten, de euthanasieproblematiek komen we in de bijbel ook niet tegen.<sup>266</sup>

In *Euthanasie en pastoraat* worden begrippen als mondigheid en autonomie geassocieerd met eigenmachtigheid, daarom spreekt dat rapport in de al genoemde Kantiaanse betekenis liever over verantwoordelijkheid en vrijheid. Het *Vervolgrapport* blijft achter deze terminologie staan.<sup>267</sup>

#### Argument twee: het beeld van het leven als geschenk kan stukbreken

In *Euthanasie en pastoraat* schrijft men uitgebreid over het leven als geschenk van God. Dat beeld kan volgens dat rapport stukbreken. Ook op dit argument gaat men in het *Vervolgrapport* in. Dat het beeld (dat het leven een geschenk van God is) soms stukbreekt op de erbarmelijke situatie waarin iemand verkeert, moet niet verkeerd opgevat worden: 'We zeggen hier niet: dit leven heeft geen waarde meer.'<sup>268</sup> Over het leven als geschenk stelt het *Vervolgrapport* de vraag: als iemand in een erbarmelijke situatie verkeert, 'kan zo'n leven nog beleefd worden als geschenk van God? Heeft God dit door menselijk ingrijpen verlengde leven zo gewild?'<sup>269</sup> Om op die vraag antwoord te geven, moet volgens de schrijvers eerst de vraag beantwoord worden of mensen dit einde zelf mogen doen komen.<sup>270</sup>

Het rapport beantwoordt deze vraag bevestigend en gebruikt daarvoor enkele argumenten die we al eerder tegenkwamen, namelijk argument drie, vier en vijf:

#### Argument drie: de geboden zijn er voor de mens, niet omgekeerd

Uit de reacties is de zorg naar boven gekomen dat Gods geboden willekeurig worden uitgelegd. Critici zeggen dat niet menselijke gevoelens van wat menswaardig is, de maatstaf moeten vormen, maar wat in Gods ogen een menswaardig bestaan is.<sup>271</sup> 'Maar,' zo reageert het *Vervolgrapport*, 'dan blijft toch gelden: Ontluistering, lijden en dood zijn niet Gods bedoeling. In het evangelie ontwaren we immers, hoe Jezus, in wie de wil van God geschiedt, bezig is de mens in zijn luister te herstellen door het lijden op te heffen en de dood te overwinnen.'<sup>272</sup> Men blijft dan ook staan achter de uitleg van het zesde gebod, namelijk dat de geboden er zijn voor de mens: 'ze palen ruimte af, waarbinnen een menswaardig bestaan mogelijk is.'<sup>273</sup>

#### Argument vier: God is Heer van ons leven, maar ook van de dood

Hier gaat het *Vervolgrapport* in op kritiek die gekomen is op het vierde argument, *God is Heer van ons leven, maar ook van de dood*. Volgens critici wordt de dood te weinig gezien als een vijand en als een bezoldiging van de zonde.<sup>274</sup> 'Vanuit het opstandingsevangelie wordt de dood gerelativeerd,' schrijft *Euthanasie en pastoraat*.<sup>275</sup> Het *Vervolgrapport* verdedigt deze zin, er wordt ons nieuw leven

---

<sup>266</sup> Ibid., 83.

<sup>267</sup> Ibid., 60.

<sup>268</sup> Ibid., 76, ook in 1985 schreef de commissie dat men niet bedoelt dat de ontluisterde en geschonden mens uit Gods hand zou vallen, zie *Euthanasie en pastoraat*, 20.

<sup>269</sup> Ibid., 76.

<sup>270</sup> Ibid., 76.

<sup>271</sup> Ibid., 76.

<sup>272</sup> Ibid., 77.

<sup>273</sup> Ibid., 76.

<sup>274</sup> Ibid., 77.

<sup>275</sup> Ibid., 77.

geschonken, eeuwigheidsleven, hier en nu.<sup>276</sup> Zo is het volgens de auteurs mogelijk dat iemand door het einde heen de eeuwigheid ziet dagen als onthulling van het leven dat reeds ontvangen is.<sup>277</sup>

#### Argument vijf: de natuur is niet God

Ook de kritiek op het vijfde argument, *de natuur is niet God*, heeft te maken met de vraag of we het einde zelf mogen doen komen. Volgens *Euthanasie en pastoraat* is het onmogelijk om het natuurlijk verloop der dingen ‘zonder meer te beschouwen als de wil van God’. Critici wijzen de commissie op zondag 10 van de Heidelbergse Catechismus. Deze zondag over de voorzienigheid wordt door sommige kerkenraden zo uitgelegd dat het leven zich bevindt in Gods Vaderlijke hand en dat God daarvan begin en einde vaststelt.<sup>278</sup> Het natuurlijke verloop der dingen is Gods voorzienigheid. De schrijvers van het *Vervolgrapport* reageren: ‘In het algemeen heeft het belijden van Gods voorzienigheid (...) christenen er niet toe gebracht Gods water over Gods akker te laten lopen. Integendeel zelfs. Ze hebben hun verantwoordelijkheid beseft.’<sup>279</sup> Euthanasie behoort volgens het *Vervolgrapport* dan ook binnen de ruimte waarin mensen hun verantwoordelijke beslissingen mogen nemen.<sup>280</sup>

#### Zesde argument: de vrijheid van de kinderen van God

*Euthanasie en pastoraat* schrijft dat de wijze waarop in Galaten 5 over de vrijheid gesproken wordt, van fundamenteel belang is voor het verstaan van de menselijke verantwoordelijkheid. ‘Wij krijgen ons leven volgens Paulus in eigen hand, maar tegelijkertijd wordt een beroep op ons gedaan om het vorm en inhoud te geven in de navolging van de Heer, voor wie liefde de vervulling van de Wet is.’<sup>281</sup> Ook op dit argument is kritiek gekomen. Critici vinden de uitleg van Galaten 5 vergezocht of vinden dat de vrijheid tegen(over) Gods geboden wordt gepredikt.<sup>282</sup> Het *Vervolgrapport* is het niet met deze kritiek op de uitleg van Galaten 5 eens. In het antwoord speelt ‘de liefde’ een grote rol:

‘Als commissie kunnen we alleen maar zeggen: wij bepleiten geen willekeurigheid in het omgaan met de geschonken vrijheid. Want de vrijheid wordt ingevuld door de liefde. En de liefde, die mogelijk maakt dat de naaste kan leven en opleven, is de diepste zin van alle geboden. We spreken over vrijheid in gebondenheid aan de Heer, over verantwoordelijkheid tegenover Hem.’<sup>283</sup>

#### Bescherming van leven

Naast kritiek op deze zes argumenten, zijn er in de reacties andere zorgen geuit. Zo bestaat de angst bij sommige kerkenraden dat euthanasie misbruikt kan worden.<sup>284</sup> De opstellers van het rapport *Euthanasie en pastoraat* wijzen erop dat zij geen ‘euthanasiasten’ zijn, die zij als volgt definiëren: ‘mensen, die enthousiast voor euthanasie zijn, zodat ze allerlei mensen desnoods tegen hun wil over de grens van de dood drijven.’<sup>285</sup> Wel wordt de zorg gedeeld dat men bij een te gemakkelijke toepassing van euthanasie

---

<sup>276</sup> Ibid., 77. Op dit kritiek of de dood dan niet te weinig een vijand is, haalt men zondag 16 van de Heidelbergse Catechismus aan; dat de dood geen betaling voor de zonden is, maar alleen een afsterving van de zonden en een doorgang tot het eeuwig leven.

<sup>277</sup> Ibid., 78.

<sup>278</sup> Ibid., 78.

<sup>279</sup> Ibid., 78.

<sup>280</sup> Ibid., 79.

<sup>281</sup> Ibid., 25.

<sup>282</sup> Ibid., 83.

<sup>283</sup> Ibid., 83.

<sup>284</sup> Ibid., 55.

<sup>285</sup> Ibid., 65.



op een hellend vlak komt. Het *Vervolgrapport* denkt bij euthanasie daarom nadrukkelijk alleen aan grens- en noodsituaties.<sup>286</sup>

Het *Vervolgrapport* beseft dat wie meent dat actieve euthanasie wel geoorloofd is, zich moet verantwoorden tegenover de christelijke traditie.<sup>287</sup> In *Euthanasie en pastoraat* (1985) komen we dit besef niet zo duidelijk tegen. Over deze verantwoording gaan de volgende punten in het *Vervolgrapport*:

1. Als eerste wordt opgemerkt dat werkelijk menselijk leven meer is dan enkel biologisch leven.<sup>288</sup> Bij werkelijk menselijk leven is er de mogelijkheid van leven met God en de naaste, volgens de schrijvers; 'al beseffen we dat die mogelijkheid soms zeer aangetast en minimaal aanwezig is.'<sup>289</sup>
2. Vervolgens wordt de kritiek op dit punt besproken. Want zijn lijden en dood de mensen niet opgelegd als straf voor de zonde, na de zondeval?<sup>290</sup> Het rapport wil niet ontkennen dat lijden soms een straf of beproeving is, 'men maakt daarvan echter ten onrechte een verklaring voor al het lijden van de mensheid.'<sup>291</sup> Er is immers, zowel in het Oude als in het Nieuwe Testament, ook sprake van herstel, van opheffing van lijden, van een nieuw Koninkrijk, de tranen zullen worden afgewist.<sup>292</sup>

Er wordt onderscheid gemaakt tussen twee soorten lijden. Lijden dat gewoon bestaat, vaak door natuurlijk of menselijk toedoen en lijden dat samenhangt met een ontvangen opdracht en (kan) samenhangen met kruisdragen en het lijden van Christus.<sup>293</sup> In de eerste vorm van lijden mag anderen niet opgelegd worden dat zij in hun lijden een goddelijke bedoeling moeten zien:<sup>294</sup> 'Wanneer we bij het euthanasievraagstuk over lijden spreken, doen we dat in verband met de eerstgenoemde verschijningsvorm van lijden. De samenhang met het lijden van Christus is hier niet duidelijk aan te wijzen. Het heeft niet te maken met een opdracht.'<sup>295</sup> Duidelijk is hier een opvallend onderscheid tussen het lijden om Christus' wil en ander lijden. Er moet volgens de schrijvers dan ook ruimte blijven om dit laatste lijden als zinloos te ervaren en geen verband te zien met het lijden van Christus.<sup>296</sup>

### Pastoraal

De schrijvers van dit *Vervolgrapport* zijn van mening dat pastoraat en ethiek niet los van elkaar bedreven kunnen worden en dat in beide zowel recht gedaan moet worden aan wat mensen ervaren als aan de beloften en geboden die wij meegekregen hebben voor onderweg.<sup>297</sup>

Op *Euthanasie en pastoraat* is de kritiek gekomen dat het verkondigende element van pastoraat wordt verdrongen door dat van de troostende nabijheid.<sup>298</sup> Men citeert: 'Pastoraat houdt toch in: oproepen tot

---

<sup>286</sup> Ibid., 65.

<sup>287</sup> Ibid., 75.

<sup>288</sup> Ibid., 76. Bijvoorbeeld, volgens het rapport als extreem voorbeeld., als iemand hersendood is, maar ademhaling en bloedsomloop kunstmatig gaande worden gehouden.

<sup>289</sup> Ibid., 76.

<sup>290</sup> Ibid., 79. Men bedoelt dit niet individueel, maar als straf aan de hele mensheid.

<sup>291</sup> Ibid., 79.

<sup>292</sup> Ibid., 79.

<sup>293</sup> Ibid., 80.

<sup>294</sup> Ibid., 80.

<sup>295</sup> Ibid., 80.

<sup>296</sup> Ibid., 81.

<sup>297</sup> Ibid., 62.

geloof in Hem, die de enige weg ten leven is.<sup>299</sup> Het *Vervolgrapport* herkent zich niet in deze kritiek. Men wijst erop dat men onder het kopje 'het heilzame evangelie' schrijft over troost in de ook individueel toegespitste verkondiging.<sup>300</sup> Op de vraag of die verkondiging ook confronterend mag zijn, geeft het *Vervolgrapport* bepaald geen eenduidig antwoord:

'Als de pastor maar bedenkt, dat zo'n confrontatie een wederkerige zaak is. Omdat hij pastor is, beschikt hij nog niet altijd over de juiste ethische opvattingen. In elk geval moet hij de troost van het evangelie ook brengen aan hen die in ethische kwesties anders kiezen dan hij.'<sup>301</sup>

#### *Euthanasie op verzoek*

De verantwoordelijkheid van een hulpvrager veronderstelde volgens *Euthanasie en pastoraat* vier dingen (zie beschrijving *Euthanasie en pastoraat*). Het *Vervolgrapport* volgt *Euthanasie en pastoraat* in deze vereisten, al voegt het nog een aantal vereisten toe, namelijk:<sup>302</sup> er mag geen druk zijn van de omgeving, het verlangen naar euthanasie moet duurzaam blijken te zijn, een arts moet zijn oordeel voorleggen aan één of meer collega's en een actueel verzoek (of juist het intrekken van een verzoek) gaat boven een levenstestament.<sup>303</sup>

#### *Is een euthanasiewet gewenst?*

In 1985 wordt door *Euthanasie en pastoraat* niet ingegaan op de maatschappelijke en politieke discussie over de vraag of euthanasie bij wet geregeld moet worden. De commissie die *Euthanasie en pastoraat* schrijft, rekent dat niet tot haar opdracht.<sup>304</sup> In het *Vervolgrapport* gaat men daar wel op in. Enerzijds omdat kerkenraden hier om vragen. Anderzijds omdat de politieke beslissing over een euthanasiewet intussen is uitgesteld en het nog zin heeft om in te gaan op overwegingen die men verneemt.<sup>305</sup>

#### *Principiële overwegingen*

In de context van de reflectie op maatschappelijke aspecten geeft het rapport eerst een aantal overwegingen van principiële aard, die het zogenaamde recht op sterven betreffen.<sup>306</sup>

- a. De eerste overweging is van theologische aard: 'Wij ontvangen ons leven als een gave van God. (...) God ziet in zijn barmhartigheid naar elk mens om, daaruit vloeit de opdracht om elkaar lief te hebben, zodat ieder mens zijn leven als een gave kan ervaren.'<sup>307</sup>

---

<sup>298</sup> Ibid., 70.

<sup>299</sup> Ibid., 70.

<sup>300</sup> Ibid., 70.

<sup>301</sup> Ibid., 71. In het kerugmatische model is het ambt erg belangrijk. De pastor is een getuige die als ambtsdrager Gods Woord (de openbaring) en de traditie van de kerk vertegenwoordigt. Daarmee is de pastor een tegenover. Dit ambtsaspect (en ook deze ambtsopvatting) klinken niet terug in deze repliek. Ook in het *Vervolgrapport* ligt de nadruk pastoraal dus op het therapeutische en op de pastor als metgezel model. Zie ook: Ruard Ganzevoort en Jan Visser, *Zorg voor het verhaal*, 69 en 70.

<sup>302</sup> Ibid., 84. Ook is er een kleine toevoeging aan de eerste verantwoordelijkheid, het moet volgens het *Vervolgrapport* gaan om een verantwoordelijke beslissing, de hulpvrager moet zijn wil kunnen uiten en bijvoorbeeld niet in paniek zijn.

<sup>303</sup> Ibid., 85.

<sup>304</sup> Ibid., 89.

<sup>305</sup> Ibid., 87.

<sup>306</sup> Ibid., 89.

<sup>307</sup> Ibid., 90.

- b. De tweede overweging is dat we moeten spreken van een fundamenteel recht op leven. Slechts in zeer uitzonderlijke omstandigheden mag de overheid van dit recht afwijken.<sup>308</sup>
- c. De derde overweging betreft de verschillende betekenissen die 'recht op sterven' kan hebben.
  - 1. Als een mens reeds stervende is, heeft hij er recht op dat men hem laat sterven.<sup>309</sup> 'Daarmee wordt recht gedaan aan de aard van het menselijke leven als een begrensd leven.'<sup>310</sup>
  - 2. Een recht op sterven kan ook passieve euthanasie zijn: 'Vervolgens kunnen we erkennen, dat een mens het recht heeft om in een stadium van ongeneeslijke ziekte het ondergaan van een uitzonderlijke en belastende behandeling te weigeren.'<sup>311</sup>
  - 3. Volgens het rapport lopen de meningen uiteen over de vraag, of een mens ook actieve euthanasie mag aangrijpen bij een uitzichtloos en ondraaglijk lijden.<sup>312</sup>
  - 4. Of een mens op elk willekeurig ogenblik zijn leven mag beëindigen is een vraag die nog meer omstreden is.<sup>313</sup> Het *Vervolrapport* zelf beantwoordt die vraag ontkennend: 'Het is duidelijk dat wie het leven ziet als een gave van God, niet kan spreken over een algemeen, te allen tijde geldend recht op sterven.'<sup>314</sup>

Het *Vervolrapport* trekt na deze overwegingen de conclusie dat er wel zonder voorbehoud gesproken kan worden over een recht op leven, maar slechts in beperkte mate van een recht op sterven: 'We spreken dus slechts in bepaalde situaties van een recht op sterven, zodat euthanasie gezien moet worden als een uitzondering op de regel.'<sup>315</sup> Het rapport uit de vrees dat door een eventuele euthanasiewet het besef verloren kan gaan dat het bij euthanasie om iets uitzonderlijks gaat: 'Wat betreft een eventuele nieuwe wetgeving speelt het probleem, of een uitzondering op de regel, waarbij bovendien subjectieve afwegingen (bijvoorbeeld daadkracht) een rol spelen, bij wet geregeld kan worden', maar, 'wij beweren niet dat het onmogelijk is.'<sup>316</sup>

#### Praktische overwegingen

Aan deze principiële overwegingen voegt het *Vervolrapport* nog twee praktische overwegingen toe.

- a. 'Een eenduidige, heldere procedure gebaseerd op jurisprudentie en met landelijk bekend gemaakte regels voor toetsing van zorgvuldig euthanasiserend handelen door artsen, zou een hechte basis kunnen vormen voor die zekerheid.'<sup>317</sup> Het rapport wijst dit af omdat het recht op bescherming van het leven voor alle andere overwegingen gaat.

---

<sup>308</sup> Ibid., 90. Men verbindt dit met het zesde gebod, 'Gij zult niet doodslaan.'

<sup>309</sup> Ibid., 90.

<sup>310</sup> Ibid., 90.

<sup>311</sup> Ibid., 90.

<sup>312</sup> Ibid., 90. Deze formulering is overigens interessant. Hoewel er volgens het rapport geen principieel verschil is tussen actieve en passieve euthanasie, lijkt men er qua formulering van uit te gaan dat er meer draagvlak is voor passieve dan voor actieve euthanasie. 'Over de vraag of er dan (bij een vraag om een actieve ingreep om het leven te laten bekorten bij een uitzichtloos en ondraaglijk lijden) een recht op sterven bestaat, zijn kerk en samenleving beide intern verdeeld.'

<sup>313</sup> Ibid., 91.

<sup>314</sup> Ibid., 91. De vraag of in een zeer bijzonder geval toch een dergelijk recht op zelfdoding zou bestaan, ligt volgens de commissie buiten haar opdracht.

<sup>315</sup> Ibid., 91.

<sup>316</sup> Ibid., 91.

<sup>317</sup> Ibid., 93.

- b. Er kleven indirecte bezwaren aan een euthanasiewet. Zo kan het abnormaal worden gevonden dat iemand die ernstig lijdt, zijn leven toch als zinvol en vruchtbaar ervaart, omdat euthanasie tot het normale gedragspatroon behoort.<sup>318</sup> Daarnaast is een ander bezwaar dat de omgeving, uit eigenbelang of uit vermeende goede bedoelingen, een patiënt met zo'n wet onder morele druk brengt.<sup>319</sup> Tot slot wijst men erop dat praktijken die niet door de beugel kunnen, altijd voorkomen, met of zonder wet.<sup>320</sup> 'De enige waarborg daartegen is een artsenstand met hoge morele maatstaven.'<sup>321</sup>

Men concludeert tot slot dat men tendeert naar een conclusie dat een euthanasiewet niet de voorkeur heeft van deze commissie.<sup>322</sup> De schrijvers houden echter rekening met de mogelijkheid dat zij belangrijke argumenten voor een euthanasiewet onvoldoende gewicht hebben gegeven.<sup>323</sup>

### Samenvatting

Ondanks de inmiddels twee jaar oude (nieuwe) definitie van de Staatscommissie Euthanasie, houdt het *Vervolgrapport* vast aan het niet principiële verschil van actieve en passieve euthanasie.

Het menselijk leven is meer dan enkel biologisch leven. Bij werkelijk menselijk leven is er de mogelijkheid van leven met God en de naaste, al beseft het *Vervolgrapport* dat die mogelijkheid soms zeer aangetast en minimaal aanwezig is.

Het *Vervolgrapport* blijft qua conclusies dichtbij *Euthanasie en pastoraat* uit 1985. Ook in het *Vervolgrapport* klinkt sterk een eschatologische ondertoon. Vanuit het opstandingsevangelie wordt de dood gerelativeerd. Ook blijft men staan achter de uitleg van het zesde gebod. Geboden zijn er voor de mens: ze palen ruimte af, waarbinnen een menswaardig bestaan mogelijk is. Het *Vervolgrapport* is wel terughoudender geworden als het gaat om het proxy consent. Er zijn teveel onzekerheden en daarom moet men zich richten op onthouding in twijfelgevallen.

Men blijft bij de conclusie uit *Euthanasie en pastoraat* dat een verzoek om euthanasie of hulp bij zelfdoding ook binnen de gemeente van Christus niet bij voorbaat afwijzend of misprijzend tegemoet getreden hoeft te worden. Een keuze voor euthanasie hoeft onder bepaalde voorwaarden in het licht van het geloof niet onverantwoord te zijn.

Een eventuele euthanasiewet heeft niet de voorkeur van de commissie. Men houdt echter rekening met de mogelijkheid, dat men belangrijke argumenten voor een euthanasiewet onvoldoende gewicht heeft gegeven. Met andere woorden: die afwijzing heeft een voorlopig karakter. Er is wel in algemene zin sprake van een recht op leven, maar slechts in beperkte mate van een recht op sterven. Euthanasie moet gezien worden als een uitzondering op de regel.

---

<sup>318</sup> Ibid., 93.

<sup>319</sup> Ibid., 93.

<sup>320</sup> Ibid., 93.

<sup>321</sup> Ibid., 94.

<sup>322</sup> Ibid., 94.

<sup>323</sup> Ibid., 94.

## Hoofdstuk 3: 1999-2006; een weifelend ja

Tussen 1972 en 2006 verschijnen in Nederland zes protestantse, kerkelijke rapporten die gaan over euthanasie. Terwijl de in het vorige hoofdstuk behandelde documenten een grondige pastorale en ethische behandeling van euthanasie op het oog hadden, zijn de documenten die we in dit hoofdstuk behandelen – rapporten uit 1999, 2003 en 2006 – beperkter. Bovendien verschillen deze drie documenten onderling zeer, het gaat om een politieke verklaring, een handreiking over levensmoeheid en een handreiking over vragen rondom het levenseinde. Alle drie de documenten komen tot stand in een periode waarin euthanasie al straffeloos kan plaatsvinden.

### 1999: Verklaring Samen op Weg-kerken

#### Status

Op 3 november 1999 zenden de Samen op Weg kerken aan de ministers Borst en Korthals in het bijzonder en aan de hele ministerraad in het algemeen, een verklaring toe (vanaf hier de ‘SoW-verklaring’).<sup>324</sup> De kerken spreken zich in deze verklaring uit over euthanasie en daarom mag deze verklaring in dit onderzoek niet ontbreken.

Deze verklaring is geen ethische doordenking van euthanasie en ook geen pastorale handreiking. Het vijf pagina’s tellende document valt beter te lezen als een politiek statement. De kerken willen met de verklaring ook de eigen interne discussie stimuleren.<sup>325</sup>

#### Aanleiding

Na 1987 ontwikkelt de euthanasiediscussie zich snel in Nederland. In 1992 stelt het CDA-PvdA-kabinet voor om de Wet op lijkbezorging te wijzigen en de meldingsprocedure wettelijk te verankeren.<sup>326</sup> De wet om de wet op de lijkbezorging te wijzigen, wordt in 1993 door zowel de Tweede als de Eerste Kamer aanvaard.<sup>327</sup> In 1994 treedt deze wet in werking. Euthanasie is wettelijk nog steeds strafbaar.<sup>328</sup> Met een beroep op de noodtoestand kan een arts echter toch euthanasie verrichten, als hij een speciale meldingsprocedure volgt.<sup>329</sup>

In augustus 1999 presenteert vervolgens het kabinet Paars II (PvdA, VVD, D66) het wetsvoorstel ‘toetsing van levensbeëindiging op verzoek en hulp bij zelfdoding’ aan de Tweede Kamer.<sup>330</sup> Het wetsvoorstel wil regelen dat de arts die op zorgvuldige wijze euthanasie toepast of hulp bij zelfdoding verleent en dit vervolgens meldt aan de gemeentelijke lijkschouwer voortaan straffeloos zal zijn.<sup>331</sup>

Minister Korthals van Justitie en minister Borst-Eilers van Volksgezondheid geven in de memorie van toelichting aan de voorgestelde wet te beschouwen als het sluitstuk van het euthanasiebeleid.<sup>332</sup> De

---

<sup>324</sup> Frits de Lange en Jan Jans (red.), *De dood in het geding*, 17.

<sup>325</sup> Ibid., 22.

<sup>326</sup> H.A.M.J. ten Have, *Medische ethiek*, 281.

<sup>327</sup> Ibid., 281.

<sup>328</sup> Loes Kater, *Disciplines met dadendrang, Gezondsethiek en Gezondheidsrecht in het Nederlandse euthanasiedebat 1960-1994*, Amsterdam: Aksant, 2002, 135.

<sup>329</sup> <https://www.nrc.nl/nieuws/1993/11/29/voorstel-euthanasie-is-produkt-politiek-compromis-7204869-a41425>

<sup>330</sup> Frits de Lange en Jan Jans (red.), *De dood in het geding*, 7.

<sup>331</sup> De volledige tekst van deze wet is geraadpleegd op <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-26691-3.html>. (Kamerstukken Eerste en Tweede Kamer, Kamerstuk 26691, gepubliceerd op 17 augustus 1999).

<sup>332</sup> Frits de Lange en Jan Jans (red.), *De dood in het geding*, 7.

SoW-verklaring is een reactie op deze wet enerzijds en op de maatschappelijke ontwikkelingen anderzijds. Volgens de kerken loopt Nederland tegen de medische grenzen van wat mogelijk is aan:

‘Aan het einde van dit millennium is onze medische kennis ongekend groot. We staan daarbij steeds meer voor de vraag hoe deze toegepast moet worden. Nu de tegenpool van onze welvaart en de medische vooruitgang soms langdurig en eenzaam lijden blijkt te zijn en de doodsoorzaak meer en meer ‘ouderdom’ is geworden, komt steeds indringender de vraag op om in bepaalde gevallen het leven te beëindigen. Iedere Nederlander kent de angst voor lijden, eenzaamheid en aftakeling en probeert daaraan door middel van de medische voorzieningen te ontkomen. Wij lopen daarbij aan tegen de grenzen van onze mogelijkheden.’<sup>333</sup>

### Definiëring Euthanasie

In de verklaring wordt geen definitie van euthanasie gegeven. Week de definitie van euthanasie die de kerken in 1987 hanteerden nog af van de toen inmiddels gangbare definitie van de Staatscommissie Euthanasie uit 1985, in 1999 lijken de bakens verzet. De kerken melden niet dat zij een andere definitie van euthanasie hebben dan die welke inmiddels in Nederland gangbaar is geworden en die ook in het wetsvoorstel gevonden kan worden.

Het verschil tussen actieve en passieve euthanasie, dat in eerdere rapporten één van de pijlers was onder de acceptatie van euthanasie, wordt niet genoemd. In deze verklaring wordt wat men voorheen passieve euthanasie noemde ook niet geproblematiseerd. Men schrijft dat het leven niet tot het uiterste verlengd moet worden en medische mogelijkheden niet altijd gepraktiseerd hoeven te worden.<sup>334</sup> De verklaring handelt dus over wat men voorheen actieve euthanasie noemde.

### Inhoud van de verklaring

De verklaring van de Nederlandse Hervormde Kerk, de Gereformeerde Kerken in Nederland en de Evangelisch-Lutherse Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden komt ruim een week na een reactie van de Nederlandse Rooms-Katholieke Bisschoppenconferentie op het wetsvoorstel euthanasie.<sup>335</sup> De verklaring beslaat vijf bladzijden. Aangaande het wetsvoorstel geven de kerken negen overwegingen.

Ik kijk in deze paragraaf eerst naar het Bijbelgebruik van de verklaring, daarna kijk ik naar de argumenten die we aantreffen in deze verklaring.

### Bijbelgebruik

In de verklaring worden geen Bijbelteksten genoemd. Ook vinden we geen verwijzingen naar bijvoorbeeld het zesde gebod. Geloofstaal lijkt zo veel mogelijk vermeden te worden. Wel zegt men de vooruitgang in de medische zorg te waarderen als zegen van God.<sup>336</sup> Ook belijdt men het leven te zien als gegeven door de Schepper.<sup>337</sup> Deze noties worden in de verklaring niet (expliciet) verder uitgewerkt.

---

<sup>333</sup> Ibid., 18.

<sup>334</sup> Ibid., 19.

<sup>335</sup> De verklaring van de Rooms-Katholieke Bisschoppenconferentie wordt op 25 oktober 1999 gepubliceerd, de SoW-verklaring op 3 november 1999. Zie: Frits de Lange en Jan Jans (red.), *De dood in het geding*, 10 en 17.

<sup>336</sup> Frits de Lange en Jan Jans (red.), *De dood in het geding*, 19.

<sup>337</sup> Ibid., 18. In het rapport wordt gesproken over het accepteren van onze wereld als een gebroken wereld. Daarin zou een verwijzing kunnen liggen naar de gevolgen van de zondeval, maar ook dit wordt niet expliciet gemaakt, zie ook Frits de Lange en Jan Jans (red.), *De dood in het geding*, 54.

## Argumentatie

De Samen op Weg-kerken vinden de ontwikkelingen rondom de euthanasiewet te snel gaan. Zij vragen in de verklaring dan ook aan de regering en de Tweede Kamer om een pas op de plaats te maken.<sup>338</sup> In de verklaring vragen de kerken om een collectief moment van bezinning als het gaat om euthanasie. Aan deze maatschappelijke discussie wil men deelnemen vanuit het belijden dat het leven door de Schepper gegeven is:

‘[De SoW-kerken] zijn van mening dat de samenleving een collectief moment van bezinning nodig heeft om te evalueren wat de gevolgen van de huidige regelgeving geweest zijn voor de waardering van het leven. De kerken hebben veel vragen bij de uitgezette koers. Vanuit het belijden dat het leven ons door de Schepper gegeven is, willen zij deelnemen aan de maatschappelijke discussie op dit gebied.’<sup>339</sup>

## Aantal overwegingen

De kerken bespeuren, met zorg, een sluipende verandering in het denken over de waarde van het leven en de waardering van hulpbehoevende mensen.<sup>340</sup> Hun zorg komt voort uit de wens dat in de samenleving het leven wordt beschermd. Dat daarnaast het lijden, waar mogelijk, wordt verminderd en dat er wordt gestreden voor een menswaardige toekomst.<sup>341</sup>

De kerken zijn van mening dat in de voorgestelde wetswijziging te weinig een kader wordt gegeven waarin behalve dat de individuele verantwoordelijkheid van de hulpverlener een plek heeft, ook het menselijk leven beschermd wordt: ‘De grenzen zijn te vaag en de gevolgen van deze onduidelijkheid bergen gevaren in zich.’<sup>342</sup> Die gevaren dreigen dus ook voor de hulpverlener die overweegt een leven te beëindigen.

De verklaring geeft negen overwegingen bij het voorgestelde wetsontwerp.

## Overweging 1: Euthanasie moet grensoverschrijding blijven

De verklaring heeft begrip voor artsen die bij een verzoek om levensbeëindiging in een moeilijke positie verkeren.<sup>343</sup> De kerken achten het echter noodzakelijk dat in de wet blijft vastgelegd:

‘Dat er bij euthanasie een fundamentele waarde geschonden wordt en een grens wordt overschreden die niet mag worden gepasseerd. (...) Als een arts ingaat op de vraag om levensbeëindiging van een doodzieke patiënt, blijft het de vraag of de wet deze handeling, die wij als verlossing uit het lijden aanduiden, ooit in juridische zin kan goedkeuren. De kerken zijn van mening dat de fundamentele waarde en het publieke belang van de bescherming van het leven voorop dient te blijven staan.’<sup>344</sup>

Ik concludeer hieruit dat euthanasie volgens de verklaring ethisch gesproken nog steeds niet onverantwoord hoeft te worden geacht, maar juridisch gesproken wel. Blijkbaar is er een verschil tussen

---

<sup>338</sup> Ibid., 18.

<sup>339</sup> Ibid., 18.

<sup>340</sup> Ibid., 19.

<sup>341</sup> Ibid., 18.

<sup>342</sup> Ibid., 19.

<sup>343</sup> Ibid., 19.

<sup>344</sup> Ibid., 20. Deze verklaring is niet zozeer tegen euthanasie, maar wel tegen het normaal worden van euthanasie. Juist omdat een fundamentele waarde geschonden wordt, mag het nooit in juridische zin goedgekeurd worden, de verlossing uit het lijden moet een uitzondering blijven. Daarmee wijkt deze verklaring qua visie op euthanasie vooral qua toon af van de rapporten uit 1972, 1985 en 1987. Was het glas altijd half vol, in 1999 lijkt het half leeg. Daarmee is er wel degelijk sprake van een omslag, zie ook hoofdstuk 4.

ethiek en recht. Volgens de kerken dient het publieke belang van de bescherming van het leven voorop te blijven staan. Concreet betekent dat volgens de SoW-kerken dat toetsing van het handelen van een arts niet kan worden overgelaten aan een ‘in beslotenheid werkende’ toetsingscommissie, maar een taak dient te blijven van de rechterlijke macht.<sup>345</sup>

#### Overweging 2: Wetgever loopt gevaar euthanasie te stimuleren

De kerken zijn bang dat de wetgever met een euthanasiewet de vraag naar euthanasie stimuleert en de grens tussen medisch handelen en beëindiging van het leven doet vervagen:

‘Wij zien in onze samenleving hoezeer de normen verschuiven en de vraag naar levensbeëindiging toeneemt. Niet alleen de ontluistering van het menszijn is tegenwoordig bepalend voor een aanvraag tot euthanasie, ook de verwachting van een ontluisterend lijden is soms al reden om de dood te bespoedigen. (...) Is hierbij niet het reële gevaar, dat de wetgever niet alleen volgt wat in de samenleving plaatsvindt, maar dat hij daarmee ook de vraag naar euthanasie stimuleert (...)?’<sup>346</sup>

#### Overweging 3: De criteria zijn te subjectief

Als het gaat om de term ‘ondraaglijk lijden’ geeft *Euthanasie en pastoraat* (1985) aan dat dit een subjectieve aanduiding is.<sup>347</sup> Of iemand wel of niet ondraaglijk lijdt, is niet de taak van omstanders om uit te maken. Ondraaglijk lijden wordt door het rapport uit 1985 niet alleen als lichamelijk lijden gezien. Lijden is ook een psychische kwestie. Daarnaast kan volgens *Euthanasie en pastoraat* ondraaglijk lijden ook een sociale kwestie zijn: lijden heeft te maken met (de afwezigheid van) relaties.<sup>348</sup> Vreest *Euthanasie en pastoraat* nog dat deze subjectieve criteria er voor zorgen dat mensen die lijden niet voldoende serieus worden genomen, de verklaring van de kerken ziet heel andere, tegenovergestelde gevaren. De SoW-verklaring volgt het rapport uit 1985 in zoverre dat criteria als uitzichtloos, ondraaglijk duurzaam en vrijwillig inderdaad subjectief zijn.<sup>349</sup> Zij vrezen echter juist een wettelijk hellend vlak:

‘Openen criteria als ‘uitzichtloos’ en ‘ondraaglijk’ op den duur niet de deur naar subjectieve interpretaties en een steeds verdergaande praktijk? (...) Als de individuele wens bepalend wordt voor de wetgeving, kan op den duur de grondslag van de gemeenschap ondergraven en de beschermwaardigheid van het leven bedreigd worden.’<sup>350</sup>

#### Overweging 4: Wordt het ideaal van gezondheid en vitaliteit niet te sterk bevorderd?

De kerken vrezen dat door de voorgestane euthanasiewetgeving ‘het niet-productieve en “niet-gave” leven’ in de knel komt.<sup>351</sup> Men vraagt zich, op profetische toon, af of het ideaal van gezondheid en vitaliteit niet te sterk bevorderd wordt, ‘waardoor handicaps, chronische ziekten en aftakeling steeds

---

<sup>345</sup> Ibid., 20.

<sup>346</sup> Ibid., 20.

<sup>347</sup> *Euthanasie en pastoraat*, 39.

<sup>348</sup> Ibid., 39. Er was in 1985 nog geen sprake van verregaande euthanasiewetgeving zoals in 1992. De zorgen van *Euthanasie en pastoraat* kunnen echter niet alleen pastoraal gelezen worden. In 1985 functioneren deze zorgen in een gedeelte die gaan over de voorwaarde van ondraaglijk lijden bij euthanasie en staat dus wel degelijk in een juridisch kader.

<sup>349</sup> Frits de Lange en Jan Jans (red.), *De dood in het geding*, 20.

<sup>350</sup> Ibid., 20.

<sup>351</sup> Ibid., 21.



minder geaccepteerd worden.<sup>352</sup> De verklaring laat een tegengeluid horen: ‘Voor ons besef ligt de kwaliteit van de beschaving in de toewijding aan het zwakke en gebroken leven.’<sup>353</sup>

#### Overweging 5: Wet kent te groot gewicht aan wilsverklaring toe

De kerken zijn bang dat het wetsvoorstel een te groot gewicht toekent aan de wilsverklaring. Iemand kan immers ook van mening zijn veranderd?

‘De wilsverklaring kan pas echt van waarde zijn als deze betrekking heeft op de actuele situatie. (...) Wordt de beschikking over het eigen leven niet vastgeketend aan een vroeger inzicht (dat wellicht niet meer gedeeld wordt) en afhankelijk van gevoelens van familieleden of verplegend personeel?’<sup>354</sup>

#### Overweging 6: de grens van ‘aanvaardbaar lijden’ zal opschuiven

De SOW-verklaring verwijst naar het voorstel om abortus mogelijk te maken. De kerken zien een verband met de euthanasiewetgeving. Weer slaat de verklaring een profetische toon aan. Beide voorstellen zorgen volgens de kerken voor dat de grens van aanvaardbaar lijden steeds verder zal opschuiven:

‘Als wij steeds minder accepteren dat onze wereld een gebroken wereld is, zal de grens van aanvaardbaar lijden steeds verder opschuiven. (...) Indien de bruikbaarheid en economische waarde van de mens in een cultuur meer bepalende factoren worden, zal een hulpbehoevend mens zich steeds eerder teveel voelen en gemakkelijker komen tot een verzoek om euthanasie.’<sup>355</sup>

#### Overweging 7: Leeftijd waarop minderjarigen mogen beslissen over hun leven is in strijd met andere wetten

In het wetsvoorstel van de regering wordt onder meer voorgesteld dat ouders van een minderjarige tussen de zestien en achttien jaar oud bij de besluitvorming rond een euthanasieverzoek betrokken moeten worden (toestemming is dus niet per se nodig). Ook wordt voorgesteld dat minderjarigen tussen de twaalf en zestien jaar oud die een euthanasieverzoek doen, maar geen toestemming krijgen van hun ouders, toch euthanasie kunnen krijgen als de arts tot de overtuiging is gekomen dat met levensbeëindiging ernstig nadeel voor de patiënt kan worden voorkomen.<sup>356</sup>

Over bovenstaande voorstellen uit het wetsvoorstel maken de kerk zich grote zorgen. Het is volgens de verklaring niet alleen in strijd met andere wetten, ook de verantwoordelijkheid van ouders wordt in de wet tekort gedaan:

‘De verlaging van de leeftijd van minderjarigen, waarop zij, als zij zestien jaar of ouder zijn, – eventueel tegen de wil van hun ouders – mogen beslissen over hun leven, achten de kerken in strijd met andere

---

<sup>352</sup> Ibid., 20.

<sup>353</sup> Ibid., 21. Het is opmerkelijk dat de verklaring hier een beroep doet op de kwaliteit van de beschaving, maar daarbij niet uitlegt welk beschaving zij bedoelen, hoe zij die voor zich zien en ook niet verwijzen naar het christelijke geloof (of de christelijke beschaving) waarin de bescherming van het kwetsbare leven een groot goed is.

<sup>354</sup> Ibid., 21. In het wetsvoorstel krijgt een schriftelijke wilsverklaring een wettelijke status, zodat deze verklaring tot richtsnoer kan dienen voor de arts als die wordt geconfronteerd met de situatie dat zijn patiënt niet langer in staat is tot het uiten van zijn wil. Zie: Frits de Lange en Jan Jans (red.), *De dood in het geding*, 117.

<sup>355</sup> Ibid., 21 en 22.

<sup>356</sup> Zie: Frits de Lange en Jan Jans (red.), *De dood in het geding*, 112.

wetten over de beslissingsbevoegdheid van minderjarigen. Daarnaast achten [de kerken] dit voorstel principieel onjuist ten aanzien van de verantwoordelijkheid van ouders.<sup>357</sup>

#### Overweging 8: Aandacht voor positie artsen en verpleegkundigen met bezwaren

De kerken vragen aandacht voor de positie van artsen en verpleegkundigen die bezwaren hebben om iemands leven te (helpen) beëindigen: 'Het zou een tragische ontwikkeling zijn als bij de beoordeling van medisch personeel niet deskundigheid en toewijding, maar bereidheid om het leven te beëindigen een belangrijke rol gaat spelen.'<sup>358</sup>

#### Overweging 9: Verbeter de palliatieve zorg

Tot slot wordt opgeroepen tot een verbetering van de palliatieve zorg.<sup>359</sup> 'Zolang wij dit niet met grote inzet doen, laden wij de schijn op ons, dat wij door een ruimer wordende wetgeving van levensbeëindiging aan deze dringende behoefte trachten te ontkomen.'<sup>360</sup>

#### Pastoraal

Deze korte verklaring is vooral een politieke verklaring, we komen dan ook geen pastorale elementen tegen. In het bijgevoegde persbericht zeggen de SoW-kerken wel dat 'de kerk zich pastoraal verantwoordelijk voelt voor hulpverleners die vanuit hun geweten en in grote zorgvuldigheid meewerken aan levensbeëindiging.'<sup>361</sup>

#### Samenvatting

Hoewel niet geheel duidelijk, lijkt de SoW-verklaring zich niet uit te spreken tegen euthanasie. Weliswaar zegt men dat *in de wet* moet blijven vastgelegd dat bij euthanasie een fundamentele waarde geschonden en een grens overschreden wordt die niet mag worden gepasseerd. De verklaring is dan ook tegen de euthanasiewet zoals die door het kabinet Paars II in augustus 1999 wordt voorgesteld, omdat deze euthanasie wel in juridische zin goedkeurt.<sup>362</sup> Over de aanvaardbaarheid van euthanasie in individuele gevallen spreekt men zich evenwel niet uit, en neemt hierbij dus ook geen afstand van *Euthanasie en pastoraat*. Hoewel geloofstaal nauwelijks aanwezig is in de verklaring, slaan de kerken een profetische toon aan. Men vreest een sluipende verandering in het denken over de waarde van het leven.

De Samen op Weg-kerken vinden de ontwikkelingen rondom de euthanasiewet te snel gaan. Zij vragen in hun verklaring dan ook aan de regering en de Tweede Kamer om een pas op de plaats te maken. De SoW-kerken zijn van mening dat de samenleving een collectief moment van bezinning nodig heeft om te evalueren wat de gevolgen van de huidige regelgeving geweest zijn voor de waardering van het leven.

De kerken zien hoe in de samenleving de normen verschuiven en de vraag naar levensbeëindiging toeneemt. Zij zijn bang dat de euthanasiewet deze vraag alleen maar zal doen toenemen. Ook is men

---

<sup>357</sup> Frits de Lange en Jan Jans (red.), *De dood in het geding*, 22.

<sup>358</sup> Ibid., 22.

<sup>359</sup> Ibid., 22.

<sup>360</sup> Ibid., 22. In het wetsvoorstel zeggen de minister van justitie en de minister van volksgezondheid, welzijn en sport overigens dat euthanasie alleen verantwoord kan plaatsvinden in de context van goede palliatieve zorg. Zie: Frits de Lange en Jan Jans (red.), *De dood in het geding*, 118.

<sup>361</sup> Ibid., 17. In de verklaring herhaalt men dit, zie: Frits de Lange en Jan Jans (red.), *De dood in het geding*, 20.

<sup>362</sup> In zekere zin keurt de wet euthanasie ook niet goed, de wet blijft immers onderdeel van het Wetboek van Strafrecht.

bang dat de individuele wens bepalend wordt voor de wetgeving en op den duur de grondslag van de gemeenschap ondergraven en de beschermwaardigheid van het leven bedreigd worden.

Daarnaast vrezen de kerken dat door de voorgestane euthanasiewetgeving het niet-productieve en niet-gave leven in de knel komt. Men vraagt zich af of het ideaal van gezondheid en vitaliteit niet te sterk bevorderd wordt, waardoor handicaps, chronische ziekten en aftakeling steeds minder geaccepteerd worden.

Tot slot roepen de kerken op tot een verbetering van de palliatieve zorg. Zolang wij dit niet met grote inzet doen, laden wij de schijn op ons, dat wij door een ruimer wordende wetgeving van levensbeëindiging aan deze dringende behoefte trachten te ontkomen, aldus de SoW-kerken.

### 2003: *Levensmoe*, Pastoraat aan mensen op hoge leeftijd die levensmoe zijn en wachten op een natuurlijk levenseinde.

#### Status

In 2003 verschijnt *Levensmoe*. Dit is een uitgave van wat inmiddels de Protestantse Kerk in Nederland is gaan heten, in de serie Handreikingen voor het Pastoraat.<sup>363</sup> Deze handreiking gaat over pastoraat aan mensen die levensmoe zijn.<sup>364</sup> (In de terminologie van 2018 is hier sprake van een 'voltooid leven problematiek'. In deze thesis hanteren wij de terminologie van 2003.) Omdat in deze handreiking ook (kort) wordt gesproken over euthanasie, mag deze in de bespreking van kerkelijke documenten over euthanasie niet ontbreken. In deze serie verschijnt in 2006 een ander rapport waarin euthanasie en zelfdoding uitgebreider aan de orde komen.<sup>365</sup>

De positiekeuze in *Levensmoe* moet een bijdrage leveren aan de discussie, maar is volgens de auteurs niet bedoeld als een 'laatste woord in deze discussie'.<sup>366</sup> De handreiking moet dus niet gelezen worden als een standpuntbepaling van de kerken.

#### Aanleiding

Het wetsvoorstel dat in de verklaring van de SoW-kerken in 1999 kritisch wordt besproken, wordt in 2000 door de Tweede Kamer aanvaard en in 2001 door de Eerste Kamer, en treedt op 1 april 2002 in werking.<sup>367</sup> In december 2002 geeft de Hoge Raad uitsluitel in een proefproces inzake hulp bij zelfdoding door een arts aan een patiënt die levensmoe was, maar niet ziek, de zogeheten casus

---

<sup>363</sup> *Levensmoe, pastoraat aan mensen op hoge leeftijd die levensmoe zijn en wachten op een natuurlijk levenseinde*, Utrecht: Protestants Landelijk Dienstencentrum, 2003, 2. De handreiking is geschreven op initiatief en onder verantwoordelijkheid van de werkgroep 'Pastoraat in de gezondheidszorg' (PGZ) van de toenmalige Samen op Weg-kerken. De werkgroep bestond uit ethici en uit geestelijk verzorgers, artsen en verpleegkundigen die werkzaam zijn of zijn geweest in zorginstellingen. Leden van de werkgroep tijdens de samenstelling van de handreiking waren: dr. Th.A. Boer; drs. C.A. van Dijk-Wierda; drs. G.H.J. Gerelings; drs. W. Golsteijn (red.); J. de Graaf; ds. H. Henstra; drs. A. Idzinga; ds. J.A. Kanis; dr. K.W. van Kralingen; drs. A.H.C. Melles-de Haas; dr. D. Pranger; prof. dr. Jac.J. Rebel (voorzitter); drs. T. Tromp en C.M. Vromans-Pannekoek.

<sup>364</sup> *Levensmoe* wordt in het rapport omschreven als een gevoel op hoge leeftijd dat het leven voorbij is, langer leven heeft geen zin meer, dat hoeft niet meer, ik ben 'klaar met leven'. Zie: *Levensmoe*, 9.

<sup>365</sup> *Levensmoe*, 4. Zie: *Medische beslissingen rond het levenseinde*, Protestantse Kerk, 2006. Dit rapport wordt ook besproken in deze thesis.

<sup>366</sup> *Ibid.*, 4.

<sup>367</sup> H.A.M.J. ten Have, *Medische ethiek*, 281.

Brongersma.<sup>368</sup> De Raad stelt in haar arrest van 24 december 2002 vast dat de wetgever uitdrukkelijk niet de bedoeling heeft gehad ook levensmoeheid binnen de euthanasiewet te laten vallen.<sup>369</sup> 'De euthanasiewet gaat volgens de Hoge Raad uit van ondraaglijk en uitzichtloos lijden als gevolg van een medisch geclassificeerde lichamelijke of psychische aandoening. Met uitzichtloos wordt hier bedoeld dat er geen redelijke andere mogelijkheid meer is om een einde te maken aan het ondraaglijke lijden.'<sup>370</sup>

*Levensmoe* wil aandacht besteden aan groep ouderen voor wie te weinig belangstelling dreigt. Eenzame ouderen die het leven willen volhouden tot er een natuurlijk einde aan komt:

'In de huidige maatschappelijke discussie over de "klaar met leven"-problematiek staat meestal zelfdoding als mogelijke keuze bij levensmoeheid centraal. Voor de omstanders komt dan de vraag boven of daar wel of geen hulp bij geboden mag worden. Hierdoor dreigt de belangstelling af te nemen voor levensmoede ouderen die het leven willen volhouden tot er een 'natuurlijk' einde aan komt. Ook bij hen is de eenzaamheid en de nood vaak groot. Deze handreiking wil vanuit de pastorale verantwoordelijkheid van de kerken in het bijzonder aan deze groep ouderen aandacht besteden. In een andere pastorale handreiking wordt nader ingegaan op de begeleiding van pastoranten wanneer euthanasie of zelfdoding aan de orde komt.'<sup>371</sup>

Met die laatste handreiking bedoelt men *Medische beslissingen rond het levenseinde* (2006). In *Levensmoe* wordt ook uitgebreid ingegaan op de pil van Drion, omdat deze maatschappelijke discussie zich in 2003 sterk richt op het probleem van 'de levensmoede ouderen die kiezen voor beëindiging van hun leven.'<sup>372</sup>

### Definiëring Euthanasie

De handreiking geeft geen definitie van euthanasie. Ik ga ervan uit dat men de inmiddels al lang en breed gangbare definitie hanteert. In het rapport wordt alleen over euthanasie (en hulp bij zelfdoding) gesproken bij ouderen die levensmoe zijn.<sup>373</sup> Over euthanasie bij ondraaglijk en uitzichtloos lijden op basis van een medische aandoening, laat de handreiking zich niet uit.

### Inhoud van het rapport

*Levensmoe* heeft naast een inleiding vier hoofdstukken. De eerste twee, korte hoofdstukken behandelen respectievelijk 'Levensmoe zijn op hoge leeftijd', waarin het levensgevoel van levensmoede ouderen als zodanig wordt beschreven en 'Politiek-maatschappelijke overwegingen', waarin wordt uitgewerkt hoe levensmoeheid mede bepaald wordt door de maatschappelijke context. Het derde en vierde hoofdstuk zijn langer. In hoofdstuk drie komen we theologisch-ethische overwegingen tegen. Hoofdstuk vier is gewijd aan pastorale begeleiding. De totale handreiking telt ruim dertig pagina's.

In deze paragraaf wordt eerst gekeken naar het Bijbelgebruik in *Levensmoe*. Daarna wordt gekeken naar de gebruikte argumentatie in deze uitgave van de Protestantse Kerk in Nederland.

---

<sup>368</sup> *Levensmoe*, 6. De zaak Brongersma.

<sup>369</sup> Ibid., 6.

<sup>370</sup> Ibid., 6.

<sup>371</sup> Ibid., 4.

<sup>372</sup> Ibid., 14. Drion stelde in 1991 voor om ouderen die levensmoe zijn de voor zelfdoding noodzakelijke medicatie (de pil van Drion) te verstrekken indien zij dit wensen. Dit zou kunnen voorkomen dat zij hun voornemen op een voor henzelf en de omstanders gruwelijke wijze ten uitvoer brengen.

<sup>373</sup> Ibid., 15.

### Bijbelgebruik

Bij het zoeken naar antwoorden op de vragen rondom levensmoeheid zijn de samenstellers ten aanzien van de 'klaar met leven'-problematiek gekomen tot de formulering van een eigen ethisch standpunt. Deze is gebaseerd op de interpretatie van de Bijbel en de christelijke traditie.<sup>374</sup> Het gebruik van de Bijbel is in de pastorale handreiking oordeelvormend. 'Op basis van een bijbels-theologische visie is een doodswens bij levensmoeheid op zichzelf niet onbegrijpelijk en niet verwerpelijk.'<sup>375</sup> Niettemin is de handreiking over actieve levensbeëindiging duidelijk: iemand die levensmoe is, mag niet kiezen voor de zelfgekozen dood (men noemt dit 'uitgesloten'), want in de Bijbel komt steeds tot uitdrukking dat de beschermwaardigheid van het leven ook, of juist, overeind blijft staan in situaties waarin leven en welzijn in het gedrang komen.<sup>376</sup> Het leven is volgens *Levensmoe* een gave van God, ieder mens is van grote waarde en dient te worden beschermd:

'Een mens mag weliswaar verlangen dat zijn leven tot een einde komt, maar zelf je leven beëindigen is in het licht van het bovenstaande niet als een ethisch verantwoorde optie te beschouwen. Voor een moreel recht op zelfdoding is in de Bijbel geen houvast te vinden. De gevallen van zelfdoding die we in de Bijbel aantreffen hebben zonder uitzondering een diepe tragiek.'<sup>377</sup>

Ook de kerkgeschiedenis wordt besproken. In de christelijke traditie is volgens *Levensmoe* de dood steeds beschouwd als de vernietiging van Gods werk en als de laatste vijand die in deze gebroken wereld overwonnen zal worden.<sup>378</sup> Ook het zesde gebod passeert kort de revue in de handreiking: 'Het gebod "Gij zult niet doden" (Exodus 20:13), is vrijwel altijd verstaan als een gebod om ook het eigen leven te beschermen en te bewaren en dus als een verbod op zelfdoding.'<sup>379</sup>

Op grond van het voorgaande concludeert *Levensmoe* dat zelfdoding in de Bijbel en in de kerkgeschiedenis niet wordt goedgekeurd. Laat staan dat er een recht op zelfdoding bestaat.<sup>380</sup>

### Argumentatie

De handreiking *Levensmoe* probeert een antwoord te vinden op de vraag: Hoe kunnen wij levensmoede ouderen nabij zijn en vanuit welk pastoraal, ethisch en maatschappelijk perspectief?<sup>381</sup> Levensmoeheid gaat samen met de wens spoedig te sterven:

'Niet vanwege een verlangen naar de dood, maar vanwege de moeilijk te dragen last van het leven. Echter ook een uitgesproken doodswens betekent lang niet altijd dat een oudere ook daadwerkelijk een einde aan zijn leven zou willen maken. Meestal willen ouderen met een doodswens wachten op een "natuurlijk" levenseinde.'<sup>382</sup>

---

<sup>374</sup> Ibid., 4. Omdat de pastorale begeleiding in de eerste plaats gericht is op ouderen die wachten op een natuurlijk levenseinde, is afgezien van het uitvoerig ingaan op andere opvattingen.

<sup>375</sup> Ibid., 16.

<sup>376</sup> Ibid., 16.

<sup>377</sup> Ibid., 16. Het rapport noemt de voorbeelden van Abimélech (Richteren 9:54; 2 Samuël 11:21), Achitofel (2 Samuël 17:23), Zimri (1 Koningen 16:18,19), Saul (1 Samuël 31:4) en Judas (Matteüs 27:5).

<sup>378</sup> Ibid., 17.

<sup>379</sup> Ibid., 17.

<sup>380</sup> Ibid., 17. Men neemt echter afstand van de gedachte dat zelfdoding een onvergefelijke zonde is: 'Gods vergeving is nooit te klein voor het menselijk handelen. Maar vergeving heft een morele richtlijn niet op.'

<sup>381</sup> Ibid., 4.

<sup>382</sup> Ibid., 10.

De handreiking stelt twee vragen: 'Ouderen die levensmoe zijn en verlangen te sterven, kunnen worstelen met de vraag: 'moet' ik blijven volhouden of 'mag' ik toegeven aan mijn doodswens en de regie over mijn sterven in eigen hand nemen?'<sup>383</sup> En, 'is het verantwoord om, daar waar geen sprake is van een terminale lichamelijke aandoening die ondraaglijk en uitzichtloos en niet te bestrijden lijden met zich meebrengt (de euthanasie-situatie waar men oorspronkelijk vanuit ging), toch de dood te wensen en eventueel te zoeken?'<sup>384</sup>

Het antwoord op beide vragen is volgens *Levensmoe* ontkennend. Een mens heeft weliswaar grote vrijheden, maar tot die vrijheden behoort niet de zelfgekozen dood.<sup>385</sup> Naast de argumenten uit de Bijbel en de christelijke traditie wijst *Levensmoe* ook op de gevolgen voor naasten. De zelfgekozen dood heeft immers vaak enorme en blijvende repercussies op het leven van iemands directe familie.<sup>386</sup>

#### De natuur

Ook over de normativiteit van de natuur laat het rapport zich kort uit. Zagen we in de kerkelijke rapporten uit 1972, 1985 en 1987 dat de natuur geen noemenswaardige normativiteit lijkt te hebben, volgens *Levensmoe* zit er in een natuurlijke dood (en dus in de natuur) wel degelijk een normativiteit. Dat heeft niet alleen te maken met Gods soevereiniteit, maar ook met het toekennen van een bepaalde normativiteit aan de natuurlijke dood:

'De dood tegen elke prijs afhouden is nooit deel van de christelijke ethiek geweest, maar de dood actief erbij roepen evenmin. Dit heeft niet alleen te maken met de erkenning van Gods soevereiniteit over ons leven en in het bepalen van dat ene, ultieme moment van sterven. Het gaat ook terug op het toekennen van een bepaalde normativiteit aan de 'natuurlijke' dood. Het gaat terug op een huiver voor de voorspelbaarheid van het moment van sterven bij euthanasie en zelfdoding, voor de directheid en onomkeerbaarheid ervan.'<sup>387</sup>

Wat door de auteurs wordt bedoeld met 'een bepaalde normativiteit' wordt niet verder uitgewerkt.

#### Pastoraal

De handreiking is duidelijk over haar ethische standpunt: zelfdoding en euthanasie zijn bij levensmoeheid ethisch onverantwoord. Een pastor mag nooit voedsel geven aan hopeloosheid. Om die reden moet het nabij-zijn, en toch niet meegaan in een vraag om een zelfgekozen einde, steeds het uitgangspunt zijn bij de pastorale begeleiding van mensen die levensmoe zijn.<sup>388</sup>

Pastores houden volgens de handreiking wel hun verantwoordelijkheid ten aanzien van hen die bij levensmoeheid uiteindelijk toch hun leven door zelfdoding willen beëindigen. Ook als de pastor deze ethische positiekeuze niet deelt: 'Met behoud van wederzijds respect is er dan toch niet uit te komen.

---

<sup>383</sup> Ibid., 13. Deze regie kan volgens het rapport inhouden dat men nalaat een dodelijke ziekte ten koste van alles te behandelen, maar ook dat een oudere zelf een einde aan zijn leven wil maken.

<sup>384</sup> Ibid., 16.

<sup>385</sup> Ibid., 16.

<sup>386</sup> Ibid., 17.

<sup>387</sup> Ibid., 17. Het verschil in het toekennen van normativiteit aan de natuur in de rapporten wordt in hoofdstuk vier van deze scriptie verder uitgewerkt.

<sup>388</sup> Ibid., 18.

Men kan het er alleen over eens zijn dat men het met elkaar oneens is. Maar dit oneens zijn sluit het nabij blijven van de pastor niet op voorhand uit.<sup>389</sup>

Dat wil volgens het rapport overigens niet zeggen dat de pastor een pastorant moet aanmoedigen om het leven tot iedere prijs zo lang mogelijk te rekken: 'Wanneer een pastorant uitziert naar de dood en een dodelijke ziekte kondigt zich aan, dan kan het wijs zijn om het "natuurlijke" levenseinde een kans te geven door "kunstmatig" rekken van het leven na te laten.'<sup>390</sup>

Ook in het pastoraat speelt de Bijbel een grote rol volgens *Levensmoe*. Bij existentiële vragen kan de pastor in het licht van de Bijbel en door bemoediging vanuit de Bijbel de pastorant op zijn levensweg begeleiden.<sup>391</sup> Sommige teksten uit de Bijbel kan een pastor bijvoorbeeld gebruiken als voorbeelden en getuigenissen dat het mogelijk is levensmoeheid om te buigen tot nieuwe hoop en houvast.<sup>392</sup>

### Samenvatting

*Levensmoe* laat zich niet uit over euthanasie in het algemeen. Op de vraag of het verantwoord is om bij levensmoeheid, daar waar geen sprake is van een terminale lichamelijke aandoening die ondraaglijk en uitzichtloos en niet te bestrijden lijden met zich meebrengt, toch de dood te wensen en eventueel te zoeken, is het antwoord van deze handreiking: Nee, dat is niet verantwoord.

*Levensmoe* beroept zich voor deze conclusie op de Bijbel. Het leven is een gave van God. Ieder mens is dan ook van grote waarde en zijn leven dient te worden beschermd. In de Bijbel komt steeds tot uitdrukking dat de beschermwaardigheid van het leven overeind blijft staan in situaties waarin leven en welzijn in het gedrang komen. Voor een moreel recht op zelfdoding is in de Bijbel geen houvast te vinden.

Daarnaast beroept *Levensmoe* zich op de christelijke traditie. In de kerkgeschiedenis is de dood steeds beschouwd als de vernietiging van Gods werk en als de laatste vijand die in deze gebroken wereld overwonnen zal worden. Het gebod 'Gij zult niet doden' (Exodus 20:13) is in deze traditie vrijwel altijd verstaan als een gebod om ook het eigen leven te beschermen en te bewaren en dus als een verbod op zelfdoding. In tegenstelling tot eerdere rapporten kent *Levensmoe* een bepaalde normativiteit toe aan de natuur(lijke dood).

De handreiking wijst als onderbouwing voor haar conclusie ook op de gevolgen van euthanasie bij levensmoeheid voor naasten. Deze zelfgekozen dood heeft volgens de auteurs immers vaak enorme en blijvende repercussies op het leven van iemands directe familie.

Pastores houden, volgens *Levensmoe*, hun verantwoordelijkheid ten aanzien van hen die bij levensmoeheid uiteindelijk toch hun leven door zelfdoding willen beëindigen. Ook als de pastor deze ethische positiekeuze niet deelt.

---

<sup>389</sup> Ibid., 14.

<sup>390</sup> Ibid., 27.

<sup>391</sup> Ibid., 19.

<sup>392</sup> Ibid., 25. De handreiking geeft, naast andere voorbeelden, het voorbeeld van Elia die te horen krijgt: 'Sta op', en hij krijgt drie opdrachten te vervullen en de zekerheid dat hij toch niet alleen is. Er is immers een kring van zeventuizend mede-gelovigen (1 Koningen 19:6-7 en 15-18).

## 2006: Medische beslissingen rond het levenseinde, Pastorale en morele overwegingen

### Status

In 2006 verschijnt *Medische beslissingen rond het levenseinde* (na hier: *Medische beslissingen*), een pastorale handreiking van de Protestantse Kerk in Nederland.<sup>393</sup> De handreiking is bedoeld voor betrokkenen bij de begeleiding van mensen van wie het sterven binnen afzienbare tijd wordt verwacht en bij wie er medische beslissingen moeten worden genomen.<sup>394</sup> 'Het document is bedoeld voor allen die in het pastoraat zijn betrokken; zowel de predikant en de pastoraal werker die in en vanuit een gemeente werken als de geestelijk verzorger die zijn werkterrein voornamelijk heeft in de zorginstelling.'<sup>395</sup>

Als het gaat om euthanasie merkt de handreiking op dat over dit onderwerp in het verleden al stukken zijn verschenen. Het rapport wil daarop slechts een aanvulling zijn en doet die bespreking niet over.<sup>396</sup>

### Aanleiding

Ook *Medische beslissingen* wijst erop dat er door het beschikbaar komen van steeds nieuwe middelen en technieken in de geneeskunde soms moeilijke beslissingen moeten worden genomen.<sup>397</sup> In bijna de helft van de terminale situaties doen zich volgens de handreiking vragen voor als: 'moeten we de behandeling voortzetten of zelfs nog zwaardere middelen gebruiken? Of is het beter de behandeling te staken? Hoe ver willen we gaan in het bestrijden van de symptomen? En hoe denken we over actieve levensbeëindiging?'<sup>398</sup> Ook de veranderde maatschappelijke opvattingen spelen een rol volgens de werkgroep, als het gaat over lijden en over de aanvaardbaarheid van actief levensbeëindigend handelen, is er medisch gezien veel meer mogelijk en kan er dus ook meer gekozen worden.<sup>399</sup> *Medische beslissingen* gaat over pastorale en morele aspecten rondom dit soort beslissingen.<sup>400</sup>

### Definiëring Euthanasie

In *Medische beslissingen* wordt euthanasie omschreven als: 'Opzettelijk levensbeëindigend handelen door een ander dan de betrokkene, op diens verzoek.'<sup>401</sup> Deze definitie is in lijn met de definitie van de Staatscommissie Euthanasie die sinds 1985 leidend is geweest in Nederland. De handreiking geeft ook een definitie van zelfdoding: 'Schrijft een arts een dodelijk middel voor dat door de patiënt zelf wordt ingenomen, dan spreken we van hulp bij zelfdoding.'<sup>402</sup>

---

<sup>393</sup> *Medische beslissingen rond het levenseinde, Pastorale en morele overwegingen*, Utrecht: Protestant Landelijk Dienstencentrum, 2006. Deze pastorale handreiking werd samengesteld door een studiegroep, benoemd door de werkgroep Pastoraat in de Gezondheidszorg (PGZ). Van deze studiegroep waren de volgende mensen lid: dr. Theo Boer (eindredactie), dr. Aart Hoogerwerf (arts), drs. Wim Golsteijn (arts), prof. dr. Jaap Rebel en Ploni Robbers-van Berkel.

<sup>394</sup> Ibid., 3.

<sup>395</sup> Ibid., 3.

<sup>396</sup> Ibid., 3. Men verwijst naar de volgende rapporten: *Euthanasie en Pastoraat* (1987) en naar *Pastoraat en Suïcide* (1994) en naar *Levensmoe* (2003).

<sup>397</sup> Ibid., 5.

<sup>398</sup> Ibid., 5.

<sup>399</sup> Ibid., 5.

<sup>400</sup> Ibid., 6.

<sup>401</sup> Ibid., 10. Dit rapport kiest voor de definitie van de Staatscommissie Euthanasie uit 1985. De definitie die ook in deze scriptie leidend is.

<sup>402</sup> Ibid., 10.



## Inhoud van het rapport

Het rapport is met tachtig pagina's vrij groot qua omvang. Hoofdstuk 1 bestaat uit een inleiding. Hoofdstuk 2 en 3 zijn informatief qua karakter. In hoofdstuk 2 wordt een begripsverheldering gegeven, hoofdstuk 3 geeft algemene overwegingen. In hoofdstuk 4 worden een aantal voorbeelden uit de praktijk genoemd. Hoofdstuk 5 is ethisch van aard. In dit hoofdstuk worden morele overwegingen vanuit een christelijk perspectief gegeven op het onderwerp van de handreiking. Hoofdstuk 6 is het laatste hoofdstuk van de handreiking. In dit hoofdstuk geven de auteurs een aantal pastorale overwegingen.

In deze paragraaf wordt eerst gekeken naar het Bijbelgebruik van *Medische beslissingen*. Daarna wordt gekeken naar de gebruikte argumenten in deze handreiking in de euthanasiediscussie.

## Bijbelgebruik

In *Medische beslissingen* wordt de Bijbel weinig expliciet ter sprake gebracht. Zeker in het ethische deel komen weinig Bijbelverwijzingen voor. De auteurs lijken de aansluiting te zoeken bij de huidige maatschappij, waarbij Bijbelteksten soms ondersteunend worden ingebracht. Zo wordt de dood in de handreiking beschreven als vijand, een verwijzing naar 1 Korinthe 15.<sup>403</sup> Ook bij het spreken over het leven als gave van God komen we twee Bijbelteksten tegen in de handreiking, 1 Johannes 4 en Genesis 1; het leven als gave en opgave. Wat deze teksten concreet betekenen in een morele overweging over onder meer euthanasie blijft voor het euthanasievraagstuk in deze handreiking onduidelijk.

Een belangrijke tekst uit de Bijbel in andere rapporten is het zesde gebod. Dit gebod komen we niet tegen. In het hele rapport, en zeker in het korte gedeelte over euthanasie, zijn er weinig tot geen passages die duiden op een gebodsethiek of een plichtsethiek. Heft de liefdesethiek die, zoals we hieronder zullen zien, in het document een belangrijke rol speelt, de geboden dan op? Op deze vraag wordt geen antwoord gegeven.

In het pastorale gedeelte van *Medische beslissingen* treffen we meer verwijzingen naar de Bijbel aan. Maar in dat gedeelte komt euthanasie nauwelijks ter sprake. De Bijbel wordt in dit gedeelte vooral pastoraal gebruikt, en minder om ethische keuzes te onderbouwen.

## Argumentatie

*Medische beslissingen* beperkt zich niet tot de bespreking van euthanasie. Het rapport verdeelt de keuzen rond het levenseinde in drie groepen: 'keuzen om te behandelen of juist niet, de keuze om palliatieve zorg te geven en de keuze voor actieve levensbeëindiging.'<sup>404</sup> De handreiking maakt onderscheid tussen twee vormen van levensbeëindigend handelen: op verzoek en niet op verzoek.<sup>405</sup> Euthanasie valt volgens de auteurs onder levensbeëindigend handelen op verzoek.<sup>406</sup> De handreiking gaat over pastorale en morele aspecten rondom dit soort beslissingen. 'De aandacht [van het rapport]

---

<sup>403</sup> Ibid., 33.

<sup>404</sup> Ibid., 7. In deze analyse ligt de focus vooral op de bespreking door de handreiking van de derde keuze. De overige delen worden enkel besproken wanneer zij relevant zijn voor de beantwoording van de hoofdvraag in deze. Het rapport stelt een aantal ethische vragen. De vraag: 'Kan iemand zodanig lijden dat actieve levensbeëindiging verantwoord kan zijn', is het meest relevant voor deze thesis.

<sup>405</sup> Ibid., 14.

<sup>406</sup> Ibid., 14..

zal daarbij vooral gericht zijn op de beslissing om af te zien van (verdere) medische behandeling, op palliatieve behandeling en op palliatieve sedatie.<sup>407</sup>

Het rapport signaleert drie normatieve kaders: 'Geschreven en vastomlijnde normen uit de wet en de beroepsethiek (1), de ongeschreven maatschappelijke moraal (2) en iemands eigen levensovertuiging (3).'<sup>408</sup> Het rapport gaat vooral uitgebreid in op het laatste normatieve kader: iemands eigen levensovertuiging.<sup>409</sup> In het pastoraat wordt immers op één of andere manier gezocht naar normen en waarden uit het christelijk geloof die kunnen helpen bij het nemen van een beslissing..<sup>410</sup>

De conclusies in het rapport moeten volgens de auteurs niet gelezen worden als een wet van Meden en Perzen:

'(...) Aan het einde van het leven is lang niet altijd sprake van één enig juiste keuze. De lezer treft dus veeleer een aantal ijkpunten die van waarde kunnen zijn om dit soort beslissingen zorgvuldig te kunnen nemen en aandachtspunten voor zorgvuldige pastorale betrokkenheid met de mensen die moeten beslissen.'<sup>411</sup>

### Ethiek

In *Medische beslissingen* begint de werkgroep het gedeelte met morele overwegingen vanuit een christelijk perspectief. Men geeft de opvatting van de ethiek die men huldigt, een liefdesethiek:

'Er zijn meerdere manieren waarop de hoofdsom van een christelijke moraal in de loop der eeuwen is omschreven. De belangrijkste is, en wij sluiten ons daarbij aan, dat het gaat om een liefdesethiek. 'God liefhebben en je naaste als jezelf – daaraan hangt de hele wet en de profeten.'<sup>412</sup>

Het leven wordt in het rapport gezien als een gave en een opgave. In tegenstelling tot het rapport uit 1972 dat het leven als gave vooral koppelt aan de kwaliteit van het leven, benadrukt *Medische beslissingen* dat het leven een gave is waarvan de waarde niet afhangt van ons steeds 'wisselende oordeel' ervan. Het leven is een gave waar God borg voor staat, ook als deze dreigt door ziekte en dood 'ontwaardigd' te worden. In zo'n situatie wordt het leven volgens de handreiking vooral een opgave: 'De breekbaarheid van het leven, de ernst, de duur en de onvoorspelbaarheid van het lijden kunnen ons parten spelen. Op die momenten kan het leven eerder als een opgave dan als een gave worden ervaren.'<sup>413</sup>

Liefde is in de Bijbel een gebod, zegt het rapport, en leidt daar vervolgens drie principes uit af.<sup>414</sup> 'Die principes zijn ijkpunten die helpen om de liefde zichtbaar en praktisch maken. (...) Respect voor autonomie, zorg voor welzijn en respect voor het leven.'<sup>415</sup> Deze drie principes worden hieronder uitgewerkt.

---

<sup>407</sup> Ibid., 6.

<sup>408</sup> Ibid., 29.

<sup>409</sup> Ibid., 18.

<sup>410</sup> Ibid., 29.

<sup>411</sup> Ibid., 3.

<sup>412</sup> Ibid., 29. Deze liefdesethiek wordt gepositioneerd als tegenovergesteld aan een regelethiek.

<sup>413</sup> Ibid., 30.

<sup>414</sup> Ibid., 30.

<sup>415</sup> Ibid., 30. Er is enige overlap met de vier veelgebruikte principes die Beauchamp en Childress geven in hun boek: *Principles of biomedical ethics*, Oxford: Oxford University Press, 2001 bladzijde 12, e.v.

### Principe 1: Respect voor autonomie

Respect voor autonomie wil zeggen dat iemand zelf het recht heeft om te beslissen wat er met zijn leven gebeurt.<sup>416</sup> Het rapport verbindt vanuit de moderne ethiek twee grenzen aan deze stelling: 'iemand moet daar goed over hebben nagedacht, en iemand mag de belangen van anderen niet disproportioneel schaden.'<sup>417</sup> Het christendom heeft volgens de schrijvers een ambivalente relatie met autonomie. Aan de ene kant komt autonomie volgens hen uit het protestantisme voort, aan de andere kant staat dezelfde christelijke traditie kritisch tegenover individualisme en voluntarisme. Het rapport wijst op een andere uitleg die binnen de christelijke gemeente aan autonomie wordt gegeven:

'Als het binnen de christelijke gemeente over "autonomie" gaat, wordt het begrip dan ook veelal gebruikt in de zin van "verantwoordelijkheid" en "rentmeesterschap". De theoloog A.A. van Ruler gebruikt de term "pneumatische autonomie": we beslissen zelf, maar erkennen daarbij geleid te worden door Gods Geest.'<sup>418</sup>

In dit pleidooi voor een meer 'verantwoordelijkheidsbewuste', Kantiaanse, invulling van autonomie is dit rapport in lijn met wat hierover ook in *Euthanasie en pastoraat* al werd gesteld.

### Principe 2: Zorg voor welzijn

Het tweede principe waaruit de liefde blijkt, is daadwerkelijke bewogenheid met en betrokkenheid op iemands welzijn. Het rapport verwijst naar de moderne gezondheidsethiek waar de principes van 'weldoen' en 'niet schaden' een voorname rol spelen.<sup>419</sup>

### Principe 3: Respect voor het leven

*Medische beslissingen* kent nog een derde morele waarde: respect voor het leven en de plicht om het leven, in het bijzonder een mensenleven, te beschermen. Deze waarde moet niet verward worden met vitalisme. Het is immers nooit deel van de christelijke ethiek geweest om de dood tegen elke prijs af te houden.<sup>420</sup>

De auteurs formuleren het uitgangspunt van *Medische beslissingen* onder dit derde principe: 'dat we mogen geloven dat een mens in zijn sterfelijkheid mag rekenen op de belofte van Gods nabijheid over de grenzen van de dood heen. God heeft het leven van de zieke een waarde en zin gegeven, die niet afhankelijk is van het menselijk oordeel over de kwaliteit ervan en die niet teniet gedaan zal worden door de dood.'<sup>421</sup> Een zieke moet dan ook de gelegenheid krijgen om te sterven. Dit betekent dat we enerzijds moeten oppassen het leven tegen elke prijs te willen rekken, anderzijds is het onwenselijk dat we onze weerstand tegen de dood al te snel overwinnen.<sup>422</sup>

### Als waarden conflicteren

Volgens de schrijvers van het rapport is er over deze drie waarden op zichzelf een brede consensus. Het verschil van mening betreft volgens hen vooral de vraag welke waarden in een conflictsituatie voorrang

---

<sup>416</sup> Ibid., 30.

<sup>417</sup> Ibid., 31. Twee andere begrenzings zijn volgens het rapport volop in discussie: dat je iemand soms tegen zichzelf moet beschermen als hij dreigt zijn welzijn teniet te doen; en dat anderen niet automatisch de plicht hebben om zijn wens in te willigen.

<sup>418</sup> Ibid., 31.

<sup>419</sup> Ibid., 32.

<sup>420</sup> Ibid., 33.

<sup>421</sup> Ibid., 33.

<sup>422</sup> Ibid., 33.

verdienen: mag je de ene waarde opofferen voor de andere? Op die vraag wordt geen antwoord gegeven. Wel zeg men dat alle drie de waarden zoveel mogelijk gerespecteerd moeten worden:

‘En dat betekent dat we het tenminste hierover eens kunnen zijn: dat we, indien mogelijk, moeten trachten om alle waarden die in het geding zijn, zoveel mogelijk te respecteren: iemands eigen wensen, iemands welzijn, en iemands leven.’<sup>423</sup>

#### *Het euthanasievraagstuk*

Maar wat betekenen al deze algemene opmerkingen in het rapport voor het vraagstuk van euthanasie? Op die vraag wordt opvallend genoeg nauwelijks antwoord gegeven in *Medische beslissingen*. Het rapport neemt waar dat veel mensen bezwaren houden tegen het overschrijden van de grens tussen ‘afzien van behandelen’ en ‘beëindigen van het leven’.<sup>424</sup> Deze stelling wordt verder niet onderbouwd en ook niet verbonden aan de drie principes die de handreiking aan de liefdesethiek verbond. Wel wordt nog gewezen op de emotionele kant van euthanasie. Voor zowel de zieke, de dierbaren, mensen die een zieke verzorgen en verplegen en zeker ook voor de arts kan euthanasie emotioneel belastend zijn.<sup>425</sup>

Maar zegt het rapport dan: ‘In eerdere handreikingen is al uitgebreider stilgestaan bij pastorale en morele kanten van actieve levensbeëindiging, reden om dat hier niet te doen. Wel willen we hier de mogelijkheid aan de orde stellen, dat palliatieve sedatie een vraag om euthanasie kan voorkomen.’<sup>426</sup>

Dit is opmerkelijk. Met eerdere rapporten doelt men niet op het rapport uit 2003, dat uitdrukkelijk alleen over euthanasie bij levensmoeheid ging. De verklaring van de Samen op Weg kerken uit 1999 is ook geen handreiking waarin (uitgebreid) werd stilgestaan bij de pastorale en morele kanten van actieve levensbeëindiging. Het meest recente rapport is het *Vervolgrapport* uit 1987. Een rapport dat ‘ja, mits’ als antwoord geeft op de vraag of euthanasie vanuit Bijbels oogpunt te verantwoorden valt. Twaalf jaar later horen we vanuit dezelfde kerken in een gezamenlijke verklaring een kritischer geluid, maar toch verwijst de handreiking *Medische beslissingen* terug naar het rapport uit 1987 en die daarvoor.

Uit de vraag of palliatieve sedatie euthanasie kan voorkomen, blijkt dat palliatieve sedatie blijkbaar de voorkeur van de schrijvers heeft. Maar waarom? Komt deze keuze moreel voort uit het besef dat op basis van de beschermwaardigheid van het leven niet voor actieve levensbeëindiging wordt gekozen wanneer er minder ingrijpende alternatieven zijn? De vraag stellen, is hem beantwoorden. Daarnaast bespreekt het rapport de emotionele aspecten en stelt dat er overeenkomsten en verschillen zijn, maar spreekt in dat kader geen voorkeur uit. Het geeft wel antwoord op de vraag of palliatieve sedatie euthanasie kan voorkomen. Ja, zegt het rapport:

‘Hoewel empirische gegevens ontbreken, zijn er veel signalen die daarop duiden. (Overigens lijkt het erop dat ook optimale palliatieve zorg zonder te sederen zowel de vraag om euthanasie als de vraag om sedatie kan ondervangen).’<sup>427</sup>

#### *Pastoraal*

Volgens *Medische beslissingen* heeft pastoraat veel te maken met ethiek. In het pastoraat wordt volgens de auteurs gezocht naar waarden en normen uit het christelijke geloof die kunnen helpen bij het nemen

---

<sup>423</sup> Ibid., 34.

<sup>424</sup> Ibid., 42.

<sup>425</sup> Ibid., 42.

<sup>426</sup> Ibid., 42.

<sup>427</sup> Ibid., 42.

van beslissingen.<sup>428</sup> De nadruk ligt in het eerste deel van *Medische beslissingen* op present-zijn als pastor. Voor die pastorale presentie worden drie troostrijke theologische redenen genoemd.<sup>429</sup> Naast deze presentie worden pastores gewezen op het belang van pastorale zorg voor de naasten rondom een sterfbed, de mogelijkheid vragen rond het levenseinde in gebed te brengen bij God en dat maatwerk belangrijk is omdat er verschillende perspectieven zijn op lijden en dood.<sup>430</sup> Daarnaast wijst men op de bemoedigende kracht die Schriftwoorden, rituelen en liederen hebben. In een bijlage van het rapport staat een proeve van deze drie middelen die pastores kunnen gebruiken.

Pastoraat is in *Medische beslissingen* een combinatie van het therapeutische model, waarbij de nadruk ligt op het professioneel bijstaan van mensen en het model van de pastor als metgezel waarbij voor gefocust wordt op intermenselijke contacten en verbondenheid.<sup>431</sup> Dit blijkt uit nadruk in het rapport op woorden als nabij zijn, raadgeven en troosten, de (ethische) vraag helder krijgen en tolkfunctie.<sup>432</sup>

Het kerugmatische model waarin de pastor een getuige is, komen we in het rapport minder tegen. In het kerugmatische model is de pastor een tegenover die het luisteren naar Gods Woord vertegenwoordigt en ook een tegenover kan zijn.<sup>433</sup> In de volgende zin komen we het kerugmatische model nog het meeste tegen: 'De pastor kan wijzen op de morele en juridische kanten van zo'n [euthanasie]verzoek en kan proberen om een brug te slaan tussen haar geloof en de keus die ze nu gaat maken.'<sup>434</sup> Wat bedoeld wordt met 'morele kanten van een euthanasieverzoek' wordt niet verder toegelicht.

Dit hoofdstuk over pastoraat eindigt met de opmerking dat een pastor zijn eigen mening mag hebben, maar deze niet teveel moet uiten. Al hoeft deze mening ook niet helemaal onder te sneeuwen. De schrijvers wijzen pastores erop dat zij een pastoraat bij verschil van mening niet in de steek mogen laten: 'Uiteraard mag een pastor de betrokkenen nooit in de steek laten, wanneer hij de situatie anders beoordeelt en beleeft dan zij.'<sup>435</sup>

## Samenvatting

*Medische beslissingen* gaat over pastorale en morele aspecten rond het levenseinde. De aandacht is daarbij vooral gericht op de beslissing om af te zien van (verdere) medische behandeling, op palliatieve behandeling en op palliatieve sedatie. Euthanasie komt wel aan de orde maar krijgt weinig aandacht omdat in eerdere handreikingen al uitgebreid(er) is stilgestaan bij pastorale en morele kanten van actieve levensbeëindiging. Blijkbaar wilde men zich niet opnieuw branden aan de euthanasiediscussie.

Volgens het rapport gaat het bij christelijke ethiek om een liefdesethiek. 'God liefhebben en je naaste als jezelf – daaraan hangt de hele wet en de profeten.' Respect voor autonomie, zorg voor welzijn en respect voor het leven zijn drie principes die de handreiking verbindt aan deze liefdesethiek.

---

<sup>428</sup> Ibid., 29.

<sup>429</sup> Ibid., 46.

<sup>430</sup> Ibid., 49-51.

<sup>431</sup> Zie voor een uitgebreide beschrijving van deze modellen: Ruard Ganzevoort en Jan Visser, *Zorg voor het verhaal*, 70 e.v.

<sup>432</sup> *Medische beslissingen rond het levenseinde*, 52 e.v.

<sup>433</sup> Zie: Ruard Ganzevoort en Jan Visser, *Zorg voor het verhaal*, 69 e.v.

<sup>434</sup> *Medische beslissingen rond het levenseinde*, 57.

<sup>435</sup> Ibid., 60.

Het rapport staat stil bij de vraag of palliatieve sedatie een euthanasieverzoek kan voorkomen. Het antwoord is, hoewel men dit antwoord niet empirisch onderbouwt: ja.

De Bijbel wordt allereerst ingezet om opvattingen, zoals respect voor het leven, te ondersteunen. Daarnaast heeft de Bijbel in *Medische beslissingen* vooral een pastorale functie. Het zesde gebod wordt niet besproken.

Voor de handreiking ligt in het pastoraat de nadruk op presentie, nabij zijn, raadgeven en troosten, de (ethische) vraag helder krijgen en de tolkfunctie. Hieruit blijkt een opvatting van pastoraat die ligt tussen enerzijds het model van de pastor als therapeut en anderzijds de pastor als metgezel. Het model van de pastor als getuige en tegenover (kerugmatisch) speelt minder een rol.

## Hoofdstuk 4, theologische concepties

In dit hoofdstuk staat de volgende deelvraag centraal:

*Welke theologische concepties liggen onder de Nederlandse kerkelijke protestantse argumenten sinds 1972 over euthanasie?*

### Inleiding

Tussen de kerkelijke stukken die we in deze thesis met elkaar vergelijken, zitten grote verschillen. Tussen het eerste rapport uit 1972 en het laatste rapport uit 2006 zit een kloof van 34 jaar. In die 34 jaar is zowel de samenleving, de kerk, als de euthanasiediscussie flink veranderd. De rapporten zijn dan ook ontstaan in heel verschillende contexten. Daarnaast hebben de rapporten verschillende definities van euthanasie. Ook is er groot verschil in vorm en stijl. De euthanasieverklaring van de kerken uit 1999 moet bijvoorbeeld gelezen worden als een politiek statement. Wie dat wil vergelijken met een ethische of pastorale handreiking loopt het gevaar geen recht te doen aan de verschillende omstandigheden en doelstellingen.

Daarom is er in dit hoofdstuk voor gekozen om niet de argumenten met elkaar te vergelijken, maar om te kijken naar onderliggende theologische concepties. Daarvan zijn er vele, en dus moet een clustering gemaakt worden. In dit hoofdstuk worden vier van deze concepties bestudeerd:

1. Normativiteit in de natuur: in hoeverre moet er een normatieve waarde worden toegekend aan een natuurlijke dood en aan een 'natuurlijke levensspanne'?
2. Omgang met het zesde gebod: in hoeverre valt de keuze van euthanasie wel of niet onder het verbod op doden?
3. Het mensbeeld, met vragen als: hoe definiëren wij een (volwaardig) mens, hoe gaan wij om met het lijden?
4. Het eschaton: op welke wijze kwalificeert de christelijke belijdenis dat God de dood heeft overwonnen onze omgang met euthanasie?

Deze vier concepties zijn gekozen omdat ik het leidende vermoeden heb dat er nuanceverschillen zijn in hoe er over deze concepties wordt gesproken in de rapporten. Na elke conceptie volgt er een tussenconclusie.

### Normativiteit in de natuur

In navolging van onder meer Thomas van Aquino geven sommige stromingen in het christendom, met name de Rooms-Katholieke moraaltheologie, normativiteit aan de natuur.<sup>436</sup> Bij Thomas is de ultieme vorm van wet die van God, de 'eeuwige wet (*lex aeterna*)'. Die 'eeuwige wet' zelf kunnen we kennen volgens Thomas door de effecten in de schepping en neemt daar de gedaante van de natuurwet aan.<sup>437</sup> Theo Boer geeft in *Dood gewoon?* een beschrijving van deze theologie: 'Volgens deze visie kunnen natuurlijke processen worden gezien als indicatoren van morele waarden en, in uiterste instantie, als uitingen van Gods bedoeling met mens en wereld.'<sup>438</sup> In de reformatie komt, met name bij Calvijn en zijn

---

<sup>436</sup> Theo Boer, *'Een theologisch perspectief'*, 88.

<sup>437</sup> J. Philip Wogaman, *Christian Ethics, a historical introduction, second edition*, Louisville: Westminster John Knox Press, 2011, 93.

<sup>438</sup> Theo Boer, *'Een theologisch perspectief'*, 88.

navolgers, de nadruk te liggen op de Bijbel als bron voor morele kennis.<sup>439</sup> Protestanten, vooral Nederlandse protestanten, sluiten zich volgens Boer aan bij het adagium uit de filosofie sinds de Verlichting: 'No ought from an Is.'<sup>440</sup>

In lijn met deze protestantse scepsis kent Roscam Abbing in zijn verhandeling over euthanasie uit 1972 geen normativiteit toe aan de natuur: 'Wat de natuur doet (...) valt evenmin automatisch samen met Gods besluit, met zijn regeren. Het blijft erbij dat wij in de christelijke ethiek ons niet kunnen oriënteren op Gods regeren, maar ons geheel en al moeten richten op Gods gebieden, op zijn gebod.'<sup>441</sup>

Dat de kerkelijke stukken die in deze scriptie beschreven worden uit protestantse kerken komen, is in het spreken over de normativiteit van de natuur goed te merken. *Euthanasie* (1972) ontkent een directe natuurlijke theologie:

'Omdat wij desondanks nog leven in de gebrokenheid, nog niet in het ten volle gerealiseerde rijk Gods, is er onderscheid tussen wat God wil, en wat Hij toelaat. Daarom ook is er een afstand tussen wat mensen doen en wat de natuur doet enerzijds en wat God doet, zijn regeren, anderzijds. Zo is er ook afstand tussen Gods regeren en Gods bevelen: Gods bevelen worden door mensen vaak niet gehoorzaamd. Daarom kan men uit de feitelijke gebeurlijkheden hier op aarde niet direct Gods gebod aflezen.'<sup>442</sup>

*Euthanasie* (1972) vindt als het gaat om normativiteit in de natuur *Euthanasie en pastoraat* (1985) aan haar zijde: 'In Bijbels licht is het onmogelijk het natuurlijk verloop der dingen zonder meer te beschouwen als de wil van God. Een dergelijke 'natuurlijke' theologie mist elke grond.'<sup>443</sup> Beide rapporten formuleren het met enige voorzichtigheid. 1972 gebruikt de termen 'niet direct', waar 1985 spreekt over 'zonder meer'. De toon van de muziek is echter duidelijk. Dat er in de natuur enige normativiteit is aan te treffen, is niet uit te sluiten, maar het trekken van conclusies ten aanzien van euthanasie mist volgens beide rapporten elke grond.

Waarom kan volgens *Euthanasie en Pastoraat* (1985) niet gesproken worden van een natuurlijke theologie? Dat heeft volgens het rapport te maken met het kwaad waar ook de natuur in deelt.<sup>444</sup> Een beroep op de zondeval. Dat het *Vervolgrapport* (1987) niet verder ingaat op deze stellingname, kan erop duiden dat er vanuit de protestantse kerkenraden geen (of weinig) kritiek is gekomen op deze stelling uit *Euthanasie en pastoraat*.

In de verklaring uit 1999 wordt door de kerken een natuurlijke theologie niet expliciet genoemd. Toch kent men een zekere normativiteit toe aan de natuur. Ingrijpen in de natuur is geoorloofd, maar dat ingrijpen mag niet te ver gaan, zo blijkt uit het volgende citaat:

'Wij beseffen hoe vaak wij actief ingrijpen in het leven. Te denken valt aan geboorteregeling, maar ook aan preventie en bestrijding van ziekten. Veel van het op dit terrein verworvene waarden wij als zegen van God. Dit betekent niet dat het leven tot het uiterste verlengd moet worden en de medische mogelijkheden altijd gepraktiseerd moeten worden.'<sup>445</sup>

---

<sup>439</sup> Ibid., 88.

<sup>440</sup> Ibid., 88.

<sup>441</sup> P.J. Roscam Abbing, *Toegenomen Verantwoordelijkheid*, 35.

<sup>442</sup> *Euthanasie*, 32.

<sup>443</sup> *Euthanasie en pastoraat*, 24.

<sup>444</sup> Ibid., 24.

<sup>445</sup> Frits de Lange en Jan Jans (red.), *De dood in het geding*, 19.



In 2003 wordt de normativiteit van de natuur explicieter uitgewerkt. Volgens *Levensmoe* zit er in een natuurlijke dood (en dus in de natuur) wel degelijk een zekere normativiteit.

‘De dood tegen elke prijs afhouden is nooit deel van de christelijke ethiek geweest, maar de dood actief erbij roepen evenmin. Dit heeft niet alleen te maken met de erkenning van Gods soevereiniteit over ons leven en in het bepalen van dat ene, ultieme moment van sterven. Het gaat ook terug op het toekennen van een bepaalde normativiteit aan de ‘natuurlijke’ dood.’<sup>446</sup>

Ook in de publieke beleving is het volgens *Levensmoe* zo dat zelfdoding iets heel anders is dan een min of meer ‘natuurlijke’ dood door een ziekte.<sup>447</sup> Hoewel de formulering ‘een bepaalde normativiteit’ ook voorzichtig is, horen we in *Levensmoe* toch een andere ondertoon dan in de rapporten hiervoor als het gaat om normativiteit in de natuur.

*Medische beslissingen* (2006) laat zich noch positief noch negatief uit over een natuurlijke theologie. Men kiest er voor om geen positie te kiezen in deze discussie.

### Tussenconclusie

Als het gaat om de theologische conceptie van normativiteit in de natuur treffen we in de rapporten enerzijds ambivalente uitspraken aan – ze zijn niet voor 100% duidelijk, anderzijds zijn er ook duidelijke verschillen. *Euthanasie* (1972) en *Euthanasie en pastoraat* (1985) zijn vooral negatief van toon. In de verklaring (1999) en in *Levensmoe* (2003) kent men juist wel enige normativiteit toe aan een natuurlijke theologie. In het *Vervolgrapport* (1987) en in *Medische beslissingen* wordt niet ingegaan op deze theologische conceptie.

### Geboden

In de Bijbel komen wij geen geboden tegen over euthanasie. In de tijd dat de Bijbel is geschreven, was euthanasie een nog onbekend fenomeen. Heeft de Bijbel dan niets te zeggen over euthanasie? Dat valt te bezien. Ook in de Bijbel komen we het verschijnsel tegen van een zelfgekozen dood onder penibele omstandigheden. Verschillende Bijbelse figuren plegen zelfmoord. Te denken valt aan Saul en Judas. Theo Boer wijst er in *Dood gewoon?* op dat het in vrijwel ieder Bijbelboek gaat om kwesties rondom leven en dood. Karl Barth behandelt euthanasie bij zijn bespreking van het zesde gebod.<sup>448</sup> Voor Barth geldt dat het leven eindigt als God het eindigt. Niet wanneer de mens vindt dat er een einde aan zou moeten komen. Ook Kuitert verwijst naar het zesde gebod in zijn boek *Een gewenste dood*, “Gij zult niet doodslaan” is een regel die een besef onder woorden brengt dat in alle culturen van alle tijden levend is geweest en nog leeft.<sup>449</sup> ‘Maar’, zegt Kuitert ook, ‘alle mensen die ik ken, lezen alsof er een komma staat in plaats van een punt. “Gij zult niet doodslaan, behalve-” als het om vrijheidsstrijd gaat (...), als de overheid (of nog krasser: God) het gebiedt enz.’<sup>450</sup> Volgens Kuitert valt ook euthanasie in sommige gevallen te rechtvaardigen, en mag dus achter de komma geschreven worden.

In deze paragraaf wil ik onderzoeken hoe de kerkelijke rapporten schrijven over de theologische conceptie van de geboden. Daarbij ligt de nadruk in deze beschrijving op het zesde gebod, omdat dit het

---

<sup>446</sup> *Levensmoe*, 17.

<sup>447</sup> *Ibid.*, 17.

<sup>448</sup> Karl Barth, *Kirchliche Dogmatik III*, 485.

<sup>449</sup> H.M. Kuitert, *Een gewenste dood*, 34.

<sup>450</sup> *Ibid.*, 35.

gebod is waar de stukken het meeste mee doen. Volgen de stukken Barth in deze, of zet men net als Kuitert een komma?

In 1972 schrijven de auteurs van *Euthanasie, zin en begrenzing van het medische handelen*, dat zij kijken of het evangelie een weg wijst als het gaat over euthanasie.<sup>451</sup> Het gebod wordt hier niet genoemd en elders in de handreiking ook niet. Opmerkelijk, in een pastorale handreiking over levensbeëindiging zou je verwachten dat het zesde gebod, op zijn minst, kort behandeld wordt. Temeer omdat deze ethische handreiking gepresenteerd wordt als pastorale handreiking en in het pastoraat het zesde gebod ongetwijfeld in veel gevallen een rol speelt.

Andere rapporten besteden aan het gebod dan ook meer aandacht. In 1985 gaan de auteurs van *Euthanasie en pastoraat* in op het zesde gebod. Men gaat in op de tegenwerping dat wij ons niet eigenmachtig aan ons leven mogen vergrijpen vanwege dit zesde gebod. Volgens het rapport moet deze uitspraak van een kanttekening worden voorzien, 'niet om het gebod te ontcrachten maar om misverstanden te voorkomen.'<sup>452</sup> Onder het kopje 'de geboden zijn er voor de mens' citeert men Jezus die in Marcus 2 zegt dat de sabbat is gemaakt om de mens en niet de mens om de sabbat.<sup>453</sup> Daarmee doet Jezus volgens het rapport een principiële uitspraak die eigenlijk als sleutel voor de uitleg van alle geboden kan gelden.<sup>454</sup> Hoe die sleutel vervolgens moet worden toegepast, bijvoorbeeld over de vraag wanneer het gebod volgens het rapport wel geldt en wanneer er sprake is van een uitzondering, doet het geen uitspraak. Belangrijke opening is de stelling dat de geboden niet gebruikt mogen worden om 'mensonwaardige situaties in stand te houden'.<sup>455</sup> De boodschap van *Euthanasie en pastoraat* is helder, het zesde gebod staat euthanasie niet altijd in de weg. De geboden zijn er immers voor de mens, men kent dan ook uitzonderingen.

Op deze uitleg en toepassing van de geboden door *Euthanasie en pastoraat* (1985) komt kritiek vanuit verschillende kerkenraden. Critici vinden dat deze uitleg een deur openzet voor een te vrije uitleg van de geboden.<sup>456</sup> Anderen vinden dat het liefdesgebod meer aandacht had moeten krijgen.<sup>457</sup> Het *Vervolgrapport* (1987) reageert op deze kritiek. Volgens de schrijvers moet er zowel in ethiek als in pastoraat zoveel mogelijk recht worden gedaan aan de beloften en geboden die God heeft gegeven.<sup>458</sup> Dat het zesde gebod niets met euthanasie te maken heeft omdat het in het Oude Testament gaat om niet wederrechtelijk doden, bestrijdt het rapport. Volgens de auteurs krijgt het zesde gebod in het Nieuwe Testament een meer omvattende strekking, namelijk in de zin dat het verbod behalve voor wederrechtelijk doden ook geldt voor niet wederrechtelijk doden.<sup>459</sup> Op dat gebod zijn volgens de auteurs wel uitzonderingen. Op de kritiek dat de uitleg van *Euthanasie en pastoraat* van Markus 2 willekeur in de hand werkt, reageert het *Vervolgrapport* enkel met een herhaling: 'Maar, zo vragen we, dan blijft toch gelden: "ontluistering, lijden en dood" zijn niet Gods bedoeling?'<sup>460</sup>

---

<sup>451</sup> *Euthanasie*, 27.

<sup>452</sup> *Euthanasie en pastoraat*, 21.

<sup>453</sup> *Ibid.*, 21.

<sup>454</sup> *Ibid.*, 21.

<sup>455</sup> *Ibid.*, 21.

<sup>456</sup> *Ibid.*, 58.

<sup>457</sup> *Ibid.*, 58.

<sup>458</sup> *Ibid.*, 62.

<sup>459</sup> *Ibid.*, 77.

<sup>460</sup> *Ibid.*, 77.

Bij de bespreking van de vraag of er een euthanasiewet moet komen, behandelt het *Vervolgrapport* opnieuw het zesde gebod. Men leidt uit het zesde gebod een recht af – een recht op leven – en benadrukt het regel-karakter van het gebod:

‘Voorafgaand aan welke juridische vormgeving dan ook moeten we daarom spreken van een fundamenteel recht op leven. In het Oude Testament wordt de bescherming van ons leven geëist door het gebod: Gij zult niet doodslaan. Slechts in zeer uitzonderlijke omstandigheden mag de overheid van dit recht afwijken.’<sup>461</sup>

Hier doet het *Vervolgrapport* iets wat *Euthanasie en pastoraat* (1985) nergens (expliciet) doet: een lans breken voor de relevantie van het zesde gebod. Voor 1987 blijft de regel staan, en mag er slechts in uitzonderlijke omstandigheden worden afgeweken van het zesde gebod.

In de verklaring (1999) komen we het zesde gebod niet expliciet tegen. Het hele stuk ademt echter een sfeer dat het doden van iemand een verkeerde zaak is. In de wet moet blijven vastgelegd dat bij euthanasie een fundamentele waarde geschonden wordt en een grens wordt overschreden die niet mag worden gepasseerd.<sup>462</sup> Dat hier impliciet rekening wordt gehouden met een wél te rechtvaardigen euthanasie laat deze algemene afwijzing van actieve levensbeëindiging onverlet.

In *Levensmoe* (2003) gaat men wel expliciet in op het zesde gebod. Dit rapport trekt heel andere conclusies als het gaat om het zesde gebod en euthanasie dan de twee rapporten uit de 1980er jaren. Als het gaat om levensmoeheid concludeert de handreiking dat zelfdoding moreel niet te rechtvaardigen is. Men verwijst naar de kerkgeschiedenis waarin de zelfdoding expliciet wordt afgewezen.<sup>463</sup> In die kerkgeschiedenis is ook ‘Gij zult niet doden’, ‘vrijwel altijd verstaan als een gebod om ook het eigen leven te beschermen en te bewaren en dus als een verbod op zelfdoding.’<sup>464</sup>

Deze stellingname wordt door het rapport in het pastorale hoofdstuk nog eens herhaald. Ook als een pastoraat in de context van levensmoeheid euthanasie overweegt, blijft het zesde gebod onverkort van kracht.<sup>465</sup> Een pastor kan ‘ook de pastoraat erop wijzen dat op grond van de Bijbel en de christelijke traditie zelfdoding niet als een ethisch verantwoorde oplossing beschouwd kan worden.’<sup>466</sup> Als een levensmoede pastoraat echter toch overgaat tot zelfdoding past ons geen oordeel, volgens *Levensmoe*: ‘Want naast het gebod is er méér in de relatie van God tot een mens: Gods erbarmen met een mens in uiterste nood.’<sup>467</sup> Dit moet echter niet gelezen worden als een relativering of een ontkenning van het gebod: ‘Een mens in uiterste nood kan slechts bidden dat God zijn overtreding van het gebod met de mantel der liefde zal bedekken.’<sup>468</sup>

Deze wellicht wat onbeholpen term – ‘de mantel der liefde’ duidt in het algemeen immers op een uit liefde *niet* benoemen van een vergrijp en heeft met vergeving weinig te maken – doet denken aan Luther, die ooit zei: ‘Pecca fortiter, sed fortius fide et gaude in Christo’ (‘Zondig moedig, maar geloof nog moediger en verheug u in Christus’). Voor *Levensmoe* (2003) is euthanasie in geval van

---

<sup>461</sup> Ibid., 90.

<sup>462</sup> Frits de Lange en Jan Jans (red.), *De dood in het geding*, 18.

<sup>463</sup> *Levensmoe*, 17.

<sup>464</sup> Ibid., 17.

<sup>465</sup> Ibid., 28.

<sup>466</sup> Ibid., 28.

<sup>467</sup> Ibid., 29.

<sup>468</sup> Ibid., 29.

levensmoeheid een overtreding van het zesde gebod. Hoewel het rapport schrijft over euthanasie bij levensmoeheid, is dit een stelling die ook op gaat voor euthanasie in het algemeen. Boer wijst in *Dood gewoon?* bijvoorbeeld op Augustinus die betoogt dat wij nergens in de Bijbel enige verwijzing vinden dat zelfdoding geoorloofd of geboden zou zijn.<sup>469</sup> Ook verwijst Boer naar Thomas van Aquino die stelt over zelfdoding 'dat het onder alle omstandigheden fout is en dat daar geen uitzonderingen op bestaan.'<sup>470</sup>

Daarmee lijken *Levensmoe* enerzijds en *Euthanasie en pastoraat* en het *Vervolgrapport* anderzijds verschillend te denken over de toepassing van het zesde gebod in de euthanasiediscussie. *Medische beslissingen* besteedt net als *Euthanasie* (1972) geen aandacht aan het zesde gebod.

### Tussenconclusie

In slechts drie van de zes rapporten komt het zesde gebod expliciet ter sprake. Volgens *Euthanasie en pastoraat* (1985) en het *Vervolgrapport* (1987) staat het zesde gebod euthanasie niet (altijd) in de weg, er zijn uitzonderingen. Volgens *Levensmoe* (2003) is euthanasie in het licht van het zesde gebod (bij levensmoeheid) echter niet geoorloofd.

### Mensbeeld

Welk mensbeeld je huldigt, heeft implicaties voor de visie die je hebt op euthanasie. In deze paragraaf wordt eerst gekeken naar een aantal rapporten die leven verbinden met de mogelijkheid van communicatie. Daarnaast wordt gekeken of het mensbeeld in de kerkelijke stukken individualistisch is, of dat er in de rapporten ook wordt gekeken naar wat goed is voor een gemeenschap of maatschappij. Tenslotte wordt in deze paragraaf ook gekeken naar de visie van de rapporten op lijden. Dat hangt immers nauw samen met het mensbeeld dat je hebt: hoort lijden, ook ernstig lijden, bij het leven, of is het er juist mee in strijd? Ook een ander aspect van het lijden wordt bestudeerd: wordt er in de rapporten benadrukt dat God troostend aanwezig kan zijn bij het lijden?

### Communicatie

Wanneer is er sprake van leven? Wanneer is de grens tussen leven en dood overschreden? Als het gaat om euthanasie een belangrijke vraag. Volgens het rapport uit 1972 veronderstelt leven in Bijbelse zin de mogelijkheid tot communicatie.<sup>471</sup> Hoe men tot deze visie op leven vanuit de Bijbel komt, vermeldt men niet. Wel zegt men dat wanneer na grondig medisch onderzoek blijkt dat iemand nooit meer kan communiceren, daarmee de grens naar het niemandsland tussen leven en dood is overschreden.<sup>472</sup> Dat is een vergaande veronderstelling, daar men in uiterste instantie zou kunnen aannemen dat iemand die niet kan communiceren, feitelijk al dood zou zijn. Dat communicatie voor het rapport belangrijk is als het gaat om hun mensbeeld, blijkt ook uit het volgende citaat:

'Ook is het niet verantwoord te achten het leven van kinderen, die zeer mismaakt geboren worden en niet in staat zullen zijn communicatief te leven, door middel van medische ingrepen te verlengen.'<sup>473</sup>

Ook *Euthanasie en pastoraat* (1985) ziet het leven niet als een zuiver biologische term, 'juist vanuit het gezichtspunt van het christelijk geloof.'<sup>474</sup> Ook hier wordt een link gelegd met communicatie: 'Als de

---

<sup>469</sup> Theo Boer, *'Een theologisch perspectief'*, 90.

<sup>470</sup> Ibid., 90.

<sup>471</sup> *Euthanasie*, 34.

<sup>472</sup> Ibid., 35.

<sup>473</sup> Ibid., 35. Het gaat hierbij dus om wat het rapport noemt passieve euthanasie.

<sup>474</sup> *Euthanasie en pastoraat*, 36.

kwaliteit van een mensenleven dusdanig is aangetast dat elke vorm van communicatie blijvend is uitgesloten, dan is het medisch-technisch in stand houden ervan onmogelijk een weldaad te noemen.<sup>475</sup> Deze laatste formulering wijst overigens niet op 'actieve' euthanasie, maar op het staken van behandelen.

In *Levensmoe* (2003) wordt communicatie niet benoemd als essentieel voor leven. Begrijpelijk, mensen die levensmoe zijn, kunnen per definitie nog communiceren. Maar dit rapport gaat niet zover om te zeggen dat 'dit geen leven is' en legt de nadruk op de beschermwaardigheid van het leven: 'In de Bijbel komt steeds weer tot uitdrukking dat die beschermwaardigheid ook, of juist, overeind blijft staan in situaties waarin leven en welzijn in het gedrang komen.'<sup>476</sup> Ook in de twee laatste rapporten komen we geen passages tegen die een visie onthullen over leven dat pas leven is als er gecommuniceerd kan worden.

### De mens in relatie

Na Luther is de nadruk, zowel in de theologie als in de samenleving, meer en meer op het individu komen te liggen. Deze verschuiving vindt mede zijn oorsprong in Luther's nadruk op het persoonlijke geloof van het gelovige individu. Wogaman karakteriseert deze manier van denken als een: 'strikingly individualistic emphasis upon the faith relationship of each person before God.'<sup>477</sup> Een recente bevestiging van deze denkrichting vinden we bijvoorbeeld bij Ciska Stark en Bert de Leede, in hun homiletisch handboek: 'De Reformatie laat het spanningsveld tussen individu en gemeenschap niet los, maar legt het accent bij de individuele mens. De mens staat persoonlijk voor God, uitverkoren en begenadigd, geroepen om te antwoorden op Gods roeping.'<sup>478</sup> De nadruk op het pastorale in de rapporten laat zien dat ook hier een sterke nadruk ligt op individualiteit. Maar in hoeverre speelt ook de samenleving een rol in de rapporten?

Het rapport uit 1972 benadert het leven ook vanuit relaties. Het gaat bij ons leven om een leven dat functioneren mag in de relaties waartoe God het geschapen heeft.<sup>479</sup> Dat verklaart ook de nadruk op communicatie. Men spreekt echter niet over de eventuele gevolgen van euthanasie voor die samenleving. Het rapport oppert wel de mogelijkheid van werkgroepen die zich bezig moeten houden met de problemen die door de toepassing van euthanasie worden opgeroepen, met het oog op de samenleving.<sup>480</sup> De samenleving komt ook in beeld als het gaat om de zeer grote (financiële) offers die de samenleving moet brengen in de zorg waarna de al genoemde utilistisch aandoende redenering volgt dat een oudere generatie soms plaats moet maken voor nieuwe generaties.<sup>481</sup>

Ook *Euthanasie en pastoraat* (1985) is huiverig voor een te individualistisch mensbeeld. In een tijd die de schrijvers kenmerken als een 'ik-tijdperk' kiezen zij in plaats van de termen autonomie en zelfbeschikking voor het woordpaar vrijheid en verantwoordelijkheid.<sup>482</sup> De zelfstandigheid van de mens

---

<sup>475</sup> Ibid., 36. Ook in *Euthanasie en pastoraat* lijkt dit argument vooral te gelden in gevallen van wat het rapport noemt passieve euthanasie. Men pleit ervoor om, indien er geen levenstestament is, te stoppen met behandelen.

<sup>476</sup> *Levensmoe*, 16.

<sup>477</sup> J. Philip Wogaman, *Christian Ethics*, 131.

<sup>478</sup> Ciska Stark en Bert de Leede, *Ontvouwen, Protestantse prediking in de praktijk*, Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum, 2017, 34.

<sup>479</sup> *Euthanasie*, 30.

<sup>480</sup> Ibid., 38.

<sup>481</sup> Ibid., 36.

<sup>482</sup> *Euthanasie en pastoraat*, 18.

is volgens het rapport betrekkelijk, 'omdat hij verantwoording verschuldigd is aan God en aan zijn medemensen voor zijn manier van leven, een verantwoordelijkheid die inhoud krijgt tegen de achtergrond van Gods beloften.'<sup>483</sup> Deze verantwoordelijkheid richting omstanders moet vooral begrepen worden als verantwoordelijkheid richting *directe* omstanders: 'Bovendien heeft iedere daad gevolgen voor de omgeving, zeker het beëindigen van het eigen leven!'<sup>484</sup> Een eenzijdig individualistische houding strijdt met het christelijke geloof.<sup>485</sup> Ook dit rapport besteedt geen aandacht aan de eventuele gevolgen van euthanasie als praktijk voor de samenleving en de cultuur in haar geheel.

In tegenstelling tot *Euthanasie en pastoraat* (1985) gaat het *Vervolgrapport* wel in op de maatschappelijke wenselijkheid van een eventuele euthanasiewetgeving. Na een theologische overweging over het leven als gave van God, komt in het rapport een overweging die ingaat op de samenleving en de mogelijke gevolgen van een euthanasiewet:

'Ons leven moet in de samenleving aanvaard en beschermd worden. Voorafgaand aan welke juridische vormgeving dan ook moeten we daarom spreken van een fundamenteel recht op leven. In het Oude Testament wordt de bescherming van ons leven geëist door het gebod: Gij zult niet doodslaan. Slecht in zeer uitzonderlijke omstandigheden mag de overheid van dit recht afwijken.'<sup>486</sup>

Euthanasie moet volgens het rapport gezien worden als een uitzondering op de regel.<sup>487</sup> Wanneer die uitzondering wel geldt en wanneer niet, daarover zijn kerk en samenleving verdeeld.<sup>488</sup> Bij mogelijke wetgeving is men echter bang dat van de wet de suggestie uitgaat dat het gaat om een gewone manier van sterven. Dit (mogelijke) gevolg van euthanasiewetgeving voor de samenleving zou het *Vervolgrapport* betreuren.<sup>489</sup> Het *Vervolgrapport* ziet nog een indirect bezwaar aan wetgeving. Deze kan de suggestie wekken dat het normaal is dat een ernstig lijdend persoon om euthanasie vraagt en andersom kan het abnormaal worden gevonden dat iemand die ernstig lijdt zijn leven toch als zinvol en vruchtbaar ervaart.<sup>490</sup> Er wordt dus gevreesd dat euthanasie niet langer uitzondering zal zijn, maar tot het normale gedragspatroon gaat behoren. Daarmee slaat het *Vervolgrapport* een meer waarschuwende toon aan dan *Euthanasie* (1972) en *Euthanasie en pastoraat* (1985).

De verklaring van de Samen op weg Kerken (1999) is een politiek statement waarin de kerken in navolging van het *Vervolgrapport* (1987) ook ingaan op de eventuele gevolgen voor de samenleving. De kerken willen een collectief moment van bezinning voor de samenleving op de waardering van het leven.<sup>491</sup> Men wil een wettelijk kader scheppen waarin de individuele verantwoordelijkheid een plaats heeft, maar ook het menselijk leven beschermd wordt.<sup>492</sup> Hiermee plaatsen de kerken het individu onder kritiek. Even verderop zegt de verklaring: 'Als de individuele wens bepalend wordt voor de wetgeving, kan op den duur de grondslag van de gemeenschap ondergraven en de

---

<sup>483</sup> Ibid., 18.

<sup>484</sup> Ibid., 34.

<sup>485</sup> Ibid., 34.

<sup>486</sup> Ibid., 90.

<sup>487</sup> Ibid., 91.

<sup>488</sup> Ibid., 90.

<sup>489</sup> Ibid., 91.

<sup>490</sup> Ibid., 93.

<sup>491</sup> Frits de Lange en Jan Jans (red.), *De dood in het geding*, 18.

<sup>492</sup> Ibid., 19.

beschermwaardigheid van het leven bedreigd worden.<sup>493</sup> Dit geluid klinkt nog een paar keer in de verklaring.

In 2003 verschijnt *Levensmoe*. Deze handreiking heeft kritiek op de publieke beeldvorming over ouderdom:

‘De media schilderen ouder worden, voorzover het aan de orde komt, doorgaans negatief af. In televisieseries zijn hoogbejaarden een randverschijnsel. In reclames komen zij amper voor en ligt de nadruk op jonge gezonde mensen met een baan. Economisch zijn vitale senioren nog wel interessant, maar aan huis gebonden, zorgafhankelijke ouderen zijn dat niet.’<sup>494</sup>

Volgens *Levensmoe* hebben zowel ouderen zelf als de maatschappij een eigen verantwoordelijkheid om de genoemde isolatie te doorbreken en de beeldvorming om te buigen.<sup>495</sup>

Ook in *Medische beslissingen* (2006) gaat men in op de term autonomie. De christelijke ethiek heeft met deze term een wat ambivalente relatie, volgens het rapport. Men beschrijft de positieve kanten van autonomie als een verworvenheid, maar ook de kritische kant: ‘Mensen worden los gedacht van de gemeenschap waar zij deel van uitmaken en los van de plaats en de verantwoordelijkheid die God ze heeft toegedacht.’<sup>496</sup> Een beschouwing over de eventuele gevolgen van euthanasie(wetgeving) voor de samenleving ontbreekt in dit rapport.

### De mens en het lijden

Volgens *Euthanasie en pastoraat* (1985) gaat het bij leven om zinvolheid en kwaliteit.<sup>497</sup> Dat betekent niet dat er geen lijden is, maar ontluistering, nood en dood hebben niet het laatste woord.<sup>498</sup> Deze eschatologische notie (zie de volgende theologische conceptie in deze paragraaf) leidt (mede) tot de conclusie dat wij hebben te vechten tegen de dood voor een leven dat menswaardig is.<sup>499</sup> Duidelijk is echter ook volgens de auteurs dat het leven in bepaalde omstandigheden niet meer zinvol kan zijn, te weinig kwaliteit kan hebben en/of niet meer menswaardig kan zijn. In dat geval is het volgens het rapport geoorloofd dat iemand welbewust afscheid heeft genomen van het leven en het vol vertrouwen overgeeft in Gods hand. Kwaliteit van leven heeft, zo zagen wij hiervoor, onder meer te maken met de mogelijkheid tot communicatie. Wat een leven verder zinvol, kwalitatief en/of menswaardig maakt, wordt in het rapport niet verder uitgewerkt.

Wel gaat het rapport in een aparte paragraaf in op de vraag ‘Wat is ondraaglijk lijden?’ Lijden wordt in *Euthanasie en pastoraat* niet theologisch besproken. Men lijkt zich vooral zorgen te maken dat het subjectieve van ‘ondraaglijk’ lijden ervoor zorgt dat een noodkreet door omstanders niet serieus wordt genomen.<sup>500</sup> Men spreekt van een psychisch terminale fase, al wil men lichamelijk en psychisch niet uit elkaar trekken: ‘Er is een mens aan het einde van zijn krachten.’<sup>501</sup> Een dergelijk signaal moet altijd

---

<sup>493</sup> Ibid., 20.

<sup>494</sup> *Levensmoe*, 11.

<sup>495</sup> Ibid., 12.

<sup>496</sup> *Medische beslissingen rond het levenseinde*, 31.

<sup>497</sup> *Euthanasie en pastoraat*, 22.

<sup>498</sup> Ibid., 22.

<sup>499</sup> Ibid., 23.

<sup>500</sup> Ibid., 39.

<sup>501</sup> Ibid., 39. Wat men bedoelt met psychisch terminaal werkt men niet verder uit. Gaat het hierbij om mensen met een psychiatrische aandoening of valt ook andere ‘psychisch lijden’ onder deze term?

serieus worden genomen. Over lijden wordt in *Euthanasie en pastoraat* niet waarderend gesproken als bijvoorbeeld karakter vormend. Er wordt ook geen verband gelegd met het lijden van Christus en het navolgen van Hem.

Het *Vervolrapport* (1987) gaat in op de in *Euthanasie en pastoraat* (1985) gehanteerde term mensonwaardig. Er is kritiek gekomen vanuit de kerkenraden die behelst dat een leven nooit mensonwaardig genoemd mag worden, omdat het leven gezien moet worden als een geschenk, ook als wij dat niet als dusdanig kunnen aanvaarden.<sup>502</sup>

Ook hebben de kerkenraden kritiek op *Euthanasie en pastoraat* (1985) als het gaat om de visie op lijden. Lijden hoort volgens die critici (zeker na de zondeval) bij het leven en kan een leerschool zijn.<sup>503</sup> Het *Vervolrapport* weerlegt deze kritiek met eschatologische noties die ook klonken in *Euthanasie en pastoraat*. Men wijst erop dat ontluistering, lijden en dood niet Gods bedoeling zijn, de tranen zullen worden afgewist.<sup>504</sup> Op het argument dat lijden ook gezien kan worden als 'kruis dragen', reageert het *Vervolrapport* door onderscheid te maken tussen lijden dat mensen overkomt en lijden dat een gevolg is van een opdracht.<sup>505</sup> Alleen in de laatste vorm van lijden ziet het rapport een verband met het lijden van Jezus Christus.<sup>506</sup> Als het om het euthanasievraagstuk gaat, spreekt men over lijden in de eerste vorm. Er wordt bij ernstige ziekten geen verband gezien met het lijden van Jezus Christus, noch wordt er überhaupt gesproken over een mogelijke positieve functie van het lijden.<sup>507</sup>

*Levensmoe* (2003) vraagt zich af hoe het kan dat in onze cultuur mensen hoe dan ook een einde aan hun lijden willen maken, desnoods door zelfdoding.<sup>508</sup> Het rapport laat na deze kritische vraag een tegengeluid horen: 'Mensen hebben door de eeuwen heen vreselijk geleden, (...) maar veel christenen hebben hun lijden kunnen ervaren als een delen in het lijden van Christus en hebben daaruit moed en hoop kunnen putten.'<sup>509</sup> Daarmee trekt men lijden in navolging van Jezus veel breder dan dat het *Vervolrapport* (1987) hierboven deed. Ook klinkt er daardoor in deze passages een positievere toon over lijden dan in *Euthanasie en pastoraat* (1985) en in het *Vervolrapport*. *Levensmoe* is hiermee ook het enige rapport dat stelt dat er in lijden moed en hoop te vinden is.

Net als in *Euthanasie en Pastoraat* (1985) komen we ook in *Medische beslissingen* (2006) het begrip menswaardig sterven tegen. Volgens de handreiking omvat menswaardig sterven veel aspecten: 'lichamelijke, emotionele, sociale, levensbeschouwelijke en morele.'<sup>510</sup> Lijden wordt echter niet positief beschreven als navolging van Christus of als karaktervormend of anders positief.

### Tussenconclusie

Als het gaat om het mensbeeld valt het op dat in *Euthanasie* (1972) en in *Euthanasie en pastoraat* (1985) communicatie een essentieel onderdeel van het leven is. In andere rapporten komen we dit niet tegen. Dat zal zeker ook te maken hebben met het feit dat het in die jaren ook ging over de mogelijkheid

---

<sup>502</sup> Ibid., 57.

<sup>503</sup> Ibid., 57.

<sup>504</sup> Ibid., 79.

<sup>505</sup> Ibid., 80.

<sup>506</sup> Ibid., 80.

<sup>507</sup> Ibid., 80.

<sup>508</sup> *Levensmoe*, 18.

<sup>509</sup> Ibid., 18.

<sup>510</sup> *Medische beslissingen rond het levenseinde*, 15.



van het afzien van behandelen bij mensen in een onomkeerbaar coma. Later, als de nadruk meer komt te liggen op actieve levensbeëindiging bij mensen die daar nadrukkelijk om vragen, is de nadruk op communicatie als onderdeel van menswaardig leven minder relevant.

Op het eerste en het laatste rapport na, komen we in alle rapporten wel een zekere aandacht tegen voor de (veronderstelde) gevolgen van euthanasie voor de samenleving. In hoeverre we dit een profetisch geluid mogen noemen, moet bezien worden, en hangt samen met onze definitie van dat begrip: is het profetisch om iets enkel te benoemen? Of moet er sprake zijn van een nadrukkelijk waarschuwend element?

*Levensmoe* (2003) is vergeleken de andere rapporten positiever – of moeten we zeggen: minder negatief? – over lijden. Men koppelt lijden aan het lijden van Jezus. Men spreekt over moed en hoop die christenen kunnen putten uit dit lijden van Jezus. In de andere rapporten klinkt een negatiever geluid over lijden, lijden en dood zijn volgens deze rapporten niet Gods bedoeling. Over troost in lijden wordt in deze rapporten niet gesproken.

## Eschatologie

De vierde en laatste theologische conceptie die in deze paragraaf besproken wordt, is de visie op eschatologie die in de rapporten naar voren komt. Een eschatologisch geluid komen we bijvoorbeeld tegen bij Roscam Abbing. De vragen rondom euthanasie worden volgens hem gerelativeerd uit het Evangelie van Jezus Christus. Een christen kan 'het naderen van de dood zonder angst tegemoet zien. Hij gelooft immers dat 'de dood is verzwolgen in overwinning.'<sup>511</sup> Gerrit de Kruijf heeft in zijn boek *Ethiek onderweg* ook een eschatologische invalshoek. Deze past hij ook toe op euthanasie. Volgens hem moeten wij terughoudend zijn als het gaat om de vragen van levensbegin en levenseinde, maar verhindert juist een eschatologische invalshoek de verabsolutering van het leven.<sup>512</sup> De engel is volgens hem uit de dood gehaald. Het geloof in de opwekking van Jezus Christus heeft als consequentie dat euthanasie geoorloofd kan zijn.<sup>513</sup>

In *Euthanasie* (1972) komen wij geen eschatologische gedachten tegen. Dat is in *Euthanasie en pastoraat* (1985) anders. Bij de bespreking van het zesde gebod merkt het rapport op dat het evangelie onmiskenbaar wijst in de richting van een geheel bestaan, waarin wij als herschapen mensen mogen leven in heelheid en heiligheid.<sup>514</sup> Deze eschatologische notie leidt tot de conclusie dat christenen niet kunnen zeggen dat het om zolang mogelijk leven gaat.<sup>515</sup> Niet levensduur heeft de hoogste waarde, aldus het rapport, maar het 'hoe' van het leven.<sup>516</sup> Men relateert daarmee het zesde gebod. 'Juist vanuit het evangelie van de opstanding wordt de dood gerelativeerd en worden wij bevrijd van een krampachtige verafgoding van het leven', stellen de schrijvers. Daarmee kiest men dezelfde lijn als De Kruijf later zal doen. Wij lopen bij wijze van spreken, in uitzonderingsgevallen ook met euthanasie, God tegemoet. Een reis naar een goede toekomst.

---

<sup>511</sup> P.J. Roscam Abbing, *Toegenomen Verantwoordelijkheid*, 59.

<sup>512</sup> Gerrit de Kruijf, *Ethiek onderweg*, 132.

<sup>513</sup> Ibid., 133.

<sup>514</sup> *Euthanasie en pastoraat*, 22.

<sup>515</sup> Ibid., 22.

<sup>516</sup> Ibid., 23.

Verschillende kerkenraden hebben kritiek op deze stellingname van *Euthanasie en pastoraat* (1985). De dood wordt in hun ogen teveel gerelativeerd en te weinig gezien als een vijand en als een 'bezoldiging van de zonde'.<sup>517</sup> Het *Vervolgrapport* (1987) reageert op deze kritiek door Zondag 16 uit de Heidelbergse Catechismus aan te halen (dood als afsterving van de zonde en doorgang tot het eeuwige leven).<sup>518</sup> Het rapport gaat niet in op de vraag of je op de dood als 'winst' of als doorgang naar het eeuwige leven vooruit mag grijpen door voor euthanasie te kiezen.

Of je deze relaterende opmerkingen over de dood vanuit het eschaton ook toe kunt passen op de euthanasiediscussie, met andere woorden, of je vooruit mag grijpen op de toekomst, is een vraag die in het volgende hoofdstuk kort besproken wordt.

In *Medische beslissingen* (2006) komen we in het pastorale deel ook een eschatologische passage tegen. Deze passage is echter niet bedoeld als ethisch argument voor of tegen euthanasie, maar is troostend bedoeld: 'Jezus geeft zijn volgelingen een perspectief over de grenzen van de dood heen: "In het huis van mijn Vader zijn veel kamers; zou ik anders gezegd hebben dat ik een plaats voor jullie gereed zal maken?" (...) Voor wie deze beslissingen [Rondom het levenseinde] moeten nemen, kan het geloof in de zorg van God door het sterven heen en over de doodsgrens heen een troost zijn.'<sup>519</sup>

### Tussenconclusie

In *Euthanasie en pastoraat* (1985) en in het *Vervolgrapport* (1987) wordt relaterend gesproken over de dood door een beroep te doen op de toekomst, op het eschaton. In de argumentatie functioneren deze argumenten als relativering van de 'ernst' van euthanasie, mogelijk zelfs als een onderbouwing van deze keuze. In de andere rapporten komen we het eschaton op deze manier niet tegen.

### Besluit

Levert deze vergelijking van theologische concepties ook rode draden op? Wellicht is één ervan dat de kerken over euthanasie terughoudender lijken te worden. Daarmee is er sprake van een ontwikkeling die haaks staat op de ontwikkeling in de samenleving, waar euthanasie steeds meer gangbare praktijk is geworden.<sup>520</sup> Zowel in het natuurrecht, als in de omgang met het zesde gebod zien we een duidelijke verschuiving. *Levensmoe* (2003) is daarin het meest uitgesproken. *Medische beslissingen* (2006) neemt geen (nieuw) standpunt in wat betreft euthanasie. Ook als het gaat over de visie op lijden, is in *Levensmoe* een ander geluid te horen dan in de andere rapporten.

Tussen de argumentatiesoorten in de rapporten zit een minder duidelijke lijn. Sommige theologische concepties komen we slechts in enkele rapporten tegen. Zo speelt het zesde gebod bijvoorbeeld in *Euthanasie en pastoraat* (1985), het *Vervolgrapport* (1987) en in *Levensmoe* (2003) een belangrijke rol, maar in *Euthanasie* (1972) en in *Medische beslissingen* (2006) geen enkele. Ook spreekt de omgang met deze theologische concepties elkaar soms tegen. Als voorbeelden hiervan benoemden wij de normativiteit van de natuur, de omgang met het zesde gebod en het mensbeeld in de rapporten. Deze verschillen worden overigens niet gethematiseerd in de rapporten.

---

<sup>517</sup> Ibid., 78.

<sup>518</sup> Ibid., 78.

<sup>519</sup> *Medische beslissingen rond het levenseinde*, 48.

<sup>520</sup> Zie hoofdstuk 5.

## Hoofdstuk 5, aanbevelingen

In dit hoofdstuk staat de volgende deelvraag centraal:

*Welke lessen kan de kerk trekken uit deze rapporten?*

### Inleiding

De analyse van deze rapporten heeft laten zien dat er geen waarneembare lijn zit in de argumentatiesoorten in de rapporten. In dit laatste hoofdstuk van deze scriptie wil ik trachten om een aantal aanbevelingen te doen waarmee de Protestantse Kerk in Nederland in de toekomst mogelijk haar winst kan doen als het gaat om standpuntbepaling in de euthanasiediscussie en het doen van (pastorale) handreikingen.

### Profetisch geluid

In verschillende rapporten slaan de kerken een profetische toon aan. Men waarschuwt voor mogelijke gevolgen van (een) euthanasie(wet) en duidt de tijd en de te verwachten (of te vrezen) ontwikkelingen. Wie vandaag de dag de discussies rondom euthanasie volgt, kan zich niet aan de indruk onttrekken dat de kerken destijds opmerkelijk relevante inzichten hadden in hoe de discussie zich op termijn zou ontwikkelen en wat voor invloed (een) euthanasie(wet) zou hebben op de samenleving.

De kerken zijn in hun verklaring uit 1999 bijvoorbeeld bang dat de wetgever met haar euthanasiewet de vraag naar euthanasie zal doen toenemen. Wanneer we de euthanasiecijfers van de afgelopen decennia bekijken, lijkt het erop dat zij gelijk hebben gekregen. Niet alleen in absolute cijfers is het aantal euthanasiegevallen toegenomen, ook relatief is er sprake van een stijging; wordt in 1990 nog bij 1,7 procent van de sterfte in Nederland euthanasie toegepast, in 2015 is dat opgelopen tot 4,5 procent.<sup>521</sup> De NOS schrijft als kop boven dit nieuws: 'Euthanasie neemt toe, gepland levenseinde is gangbare praktijk.'<sup>522</sup> Daarmee sluit het nieuwsmedium aan bij een conclusie van wetenschappers die werken voor Erasmus MC (Rotterdam), UMC (Utrecht) en VUmc (Amsterdam). In een artikel in het Amerikaanse vakblad *The New England Journal of Medicine* concluderen zij dat het toedienen van levensverkortende medicatie inmiddels 'gangbare praktijk' is geworden.<sup>523</sup> Daarmee is bewaarheid geworden wat het *Vervolgrapport* (1987) al vreesde: 'Wij vrezen wel dat van zo'n wet de suggestie uitgaat dat het bij euthanasie gaat om een gewone wijze van levensbeëindiging. Het besef dat het om iets uitzonderlijks gaat, een grensgeval, kan dan verloren gaan.'<sup>524</sup>

Uit cijfers van de *Regionale Toetsingscommissies Euthanasie* blijkt dat in 2017 6585 meldingen van euthanasie zijn ontvangen.<sup>525</sup> In 169 gevallen vormt dementie de grondslag van het lijden. Bij 166 meldingen daarvan gaat het om de beginfase van dementie. Daarnaast vindt bij 83 meldingen het lijden zijn grondslag in een psychiatrische aandoening en in 293 meldingen is de oorzaak van ondraaglijk en

---

<sup>521</sup> <https://nos.nl/artikel/2186201-euthanasie-neemt-toe-gepland-levenseinde-is-gangbare-praktijk.html>. Voor het laatst bezocht op 31 mei 2018.

<sup>522</sup> <https://nos.nl/artikel/2186201-euthanasie-neemt-toe-gepland-levenseinde-is-gangbare-praktijk.html>. Voor het laatst bezocht op 31 mei 2018.

<sup>523</sup> Zie: Agnes van der Heide, Johannes J.M. van Delden, Bregje D. Onwuteaka-Philipsen, 'End-of-life decisions in the Netherlands over 25 years', in: *The New England Journal of Medicine*, nr. 377, august 3 2017, 492-494.

<sup>524</sup> *Euthanasie en pastoraat*, 91.

<sup>525</sup> <https://www.euthanasiecommissie.nl/actueel/nieuws/2018/maart/7/vijftien-jaar-euthanasiewet-belangrijkste-cijfers-2017>. Voor het laatst bezocht op 31 mei 2018.

uitzichtloos lijden een stapeling van ouderdomsaandoeningen.<sup>526</sup> De zorg die de verklaring (1999) hierover uit, blijkt niet ongegrond: 'Openen criteria als 'uitzichtloos' en 'ondraaglijk' op den duur niet de deur naar subjectieve interpretaties en een steeds verdergaande praktijk?'<sup>527</sup> De vraag die *Levensmoe* (2003) opwerpt hoe het kan dat in onze cultuur mensen hoe dan ook een einde aan hun lijden willen maken, desnoods door zelfdoding, is daarmee nog relevanter geworden.<sup>528</sup>

Dit is slechts een selectie van de profetische uitspraken uit de rapporten. Hieruit blijkt dat de kerken inzicht hebben in de discussie en de vinger vaak op gevoelige plekken weten te leggen. Dit realiserend komt de vraag op waarom *Medische beslissingen* (2006) als meest recent rapport niet profetisch is. Dat kan te maken hebben met het feit dat in de vroege jaren 2000 de euthanasiepraktijk een opmerkelijke stabilisatie te zien gaf, waarbij breed geconstateerd werd dat de euthanasiewet niet tot het gevreesde hellende vlak had geleid. Na de grote stijging die na 2006 intrad, met daarbij ook de uitbreiding van euthanasie naar nieuwe groepen patiënten, lijkt het echter duidelijk dat de huidige euthanasiediscussie inmiddels opnieuw vraagt om de profetische toon van de kerk. Daarbij kan de kerk wijzen op de plausibiliteit van eerder door haar gedane uitspraken. Een eventueel nieuw rapport vanuit de kerk in de toekomst kan wat mij betreft dan ook niet zonder een profetische paragraaf.

Een kleine voorzet doe ik graag vanaf deze plaats. Het NRC plaatst in mei 2018 een artikel over William Athol Whiston en Beverly Ann onder de kop 'Het laatste besluit van Beverly en Athol'.<sup>529</sup> Dit, volgens het NRC, nog relatief gezonde stel wordt een jaar geleden dood aangetroffen in een hotelkamer in Peru. Naast het bed worden euthanatica gevonden.<sup>530</sup> Dat het NRC zelf lijkt aan te voelen dat een dergelijk artikel impact heeft, ook op anderen, blijkt uit de Nota Bene, onderaan het artikel: 'Praten over zelfdoding kan bij hulp- en preventielijn "Zelfmoord? Praat erover". Telefoonnummer 0900-0113 of [www.113.nl](http://www.113.nl).'<sup>531</sup> Dat illustreert een belangrijk punt. Wat doet het met de samenleving als euthanasie en zelfdoding gangbare praktijk worden die ook als dusdanig in de media uitgebreid worden beschreven?<sup>532</sup> Een thema waar de kerk zich 'profetisch' over zou kunnen en wat mij betreft moeten uitlaten. Heerst in Nederland vandaag de dag niet een zekere doodscultuur? Heeft de kerk dan niet een antwoord vol hoop en troost vanuit het evangelie?

Een andere aanwijzing dat een samenleving verandert door de mogelijkheid van euthanasie, is de relatie tussen euthanasie en suicide. Men zou verwachten dat er minder suicidegevallen zijn, als euthanasie voor sommigen (ook) een optie is. Het zou echter ook andersom kunnen. Al in 1972 horen we een

---

<sup>526</sup> <https://www.euthanasiecommissie.nl/actueel/nieuws/2018/maart/7/vijftien-jaar-euthanasiewet-belangrijkste-cijfers-2017>. Voor het laatst bezocht op 31 mei 2018.

<sup>527</sup> Frits de Lange en Jan Jans (red.), *De dood in het geding*, 20.

<sup>528</sup> *Levensmoe*, 18.

<sup>529</sup> Dit artikel is online te lezen op de website van het nrc. Zie: <https://www.nrc.nl/nieuws/2018/05/18/ons-voltooid-leven-2-a1603489>. Voor het laatst bezocht op 31 mei 2018.

<sup>530</sup> <https://www.nrc.nl/nieuws/2018/05/18/ons-voltooid-leven-2-a1603489>. Voor het laatst bezocht op 31 mei 2018.

<sup>531</sup> Ook online is dit het geval, zie: <https://www.nrc.nl/nieuws/2018/05/17/ons-voltooid-leven-a1603016>.

<sup>532</sup> Het verhaal van Beverly en Athol is hier niet het enige voorbeeld van. De NOS besteedde uitgebreid aandacht aan de doodswens en de euthanasie van de 104-jarige David Goodall uit Australië. Zie onder andere: <https://nos.nl/artikel/2230883-australier-104-met-doodswens-in-zwitserland-voor-hulp-bij-zelfdoding.html>, <https://nos.nl/artikel/2229886-104-jarige-australier-wil-dood-heel-jammer-dat-ik-zo-oud-ben-geworden.html> en <https://nos.nl/artikel/2231224-104-jarige-australier-met-doodswens-sterft-in-zwitserland.html>. Allen voor het laatst bezocht op 31 mei 2018.

‘profetische stem’ die voor deze mogelijke relatie waarschuwt. Roscam Abbing, die in zijn boek overigens voor euthanasie pleit, schrijft in dat jaar daarover het volgende: ‘De vanzelfsprekendheid van het aanvaarden van het leven waarin men nu eenmaal staat, is voor velen een steun, en het wegvallen van die steun maakt het leven moeilijker. Voor verreweg de meesten zal dat wel meevallen, omdat de gemiddelde mens nu eenmaal niet in ellendige levenssituaties verkeert, aan het leven gehecht is, bang voor de dood is en om al die redenen niet aan zelfmoord denkt, laat staan ertoe besluit. Desondanks kan men huiveren bij de gedachte dat in het leven van anderen de onrust kan toenemen en bepaalde zwakken, bij veel tegenslag in het leven, ernaar kunnen gaan haken er een einde aan te maken. De behoefte aan suïcide kan zelfs epidemisch gaan werken.’<sup>533</sup> Als deze relatie bewezen wordt, moeten volgens hem ‘zij die staan op hun recht om met behulp van anderen suïcide te plegen, van dat recht afstand (...) doen als zwakken door dat recht te veel worden aangetrokken.’<sup>534</sup>

We zijn nu 46 jaar verder, hoe heeft het wegvallen van deze vanzelfsprekendheid uitgewerkt nu euthanasie gangbare praktijk is geworden? Wat zijn de gevolgen geweest voor het aantal suïcidegevallen? In een artikel in de *Journal of Ethics in Mental Health* schrijft Theo Boer in 2017 daarover het volgende:

‘It is often argued that the option of euthanasia will keep patients from attempting suicide. Although there is some plausibility in this argument (the option of euthanasia may cause some patients to refrain from suicide and instead wait for a doctor to help them, and it may lead others to refrain from wanting to die altogether), there seems to be no causal link between the possibility of euthanasia and lower suicide rates. The opposite seems to be the case: the suicide rates in the Netherlands are the fastest growing when compared to surrounding European countries, most of which lack the option of euthanasia.’<sup>535</sup>

Wat nu? Roscam Abbing zou het wel weten. De verklaring van de kerken (1999) roept de samenleving op tot een collectief moment van bezinning om te evalueren wat de gevolgen van de toenmalige regelgeving geweest zijn voor de waardering van het leven.<sup>536</sup> Het is tijd voor de kerk om nu, bijna twintig jaar later, deze vraag opnieuw aan de orde te stellen. Daarbij kunnen bovenstaande voorbeelden meegenomen worden.

Ik realiseer mij dat er binnen de PKN verschillend wordt gedacht over euthanasie. Voorstanders van euthanasie binnen de kerk hebben misschien moeite met dit profetische geluid. Ik zou echter willen bepleiten dat de leiding van de kerk een eigen verantwoordelijkheid heeft. Met respect voor andere meningen binnen de kerk is het mijns inziens de verantwoordelijkheid van de (leiding van de) PKN om een profetisch geluid te laten horen, dat zich baseert op de eeuwenlange en in kerken wereldwijd gedeelde visie dat het zelf beëindigen van een mensenleven iets is wat een mens niet vrij staat. Als voor dat geluid het draagvlak binnen de PKN ontbreekt, kan ook gedacht worden aan een breed discussierapport waarin alle stemmen aan bod komen.

## Receptie rapporten

In dit onderzoek zijn alleen de rapporten geanalyseerd. Er is nog niet onderzocht hoe de receptie van deze rapporten is in de samenleving. In hoeverre hebben bijvoorbeeld politici de argumenten die de

---

<sup>533</sup> P.J. Roscam Abbing, *Toegenomen Verantwoordelijkheid*, 18.

<sup>534</sup> Ibid., 18.

<sup>535</sup> Theo Boer, ‘Does Euthanasia Have a Dampening Effect on Suicide Rates? Recent experiences from the Netherlands’, in: *Journal of Ethics in Mental Health, Open Volume 10*, 2017.

<sup>536</sup> Frits de Lange en Jan Jans (red.), *De dood in het geding*, 18.

kerkelijke rapporten gaven, gebruikt? Hebben de kerken in zekere zin het bedje gespreid voor de huidige euthanasiewetgeving? Dat de kerk zich in 1972 en 1985 positief uitliet over euthanasie, heeft dat er mede toe bijgedragen dat Nederland qua euthanasiewetgeving voorop loopt in de wereld? Of is een dergelijk verband niet te leggen? Het zou goed zijn als deze relatie in de nabije toekomst wordt onderzocht. Dit onderzoek zou breder in kunnen steken bij het protestantse christendom in Nederland. In hoeverre heeft deze protestantse traditie invloed gehad op de euthanasiewetgeving? Wat is de invloed van de nadruk op het individu in deze traditie – ‘het gaat om mij en God’? In hoeverre is de nadruk op transparantie in de Nederlandse euthanasiewetgeving een gevolg van de nadruk in het protestantisme op deze transparantie? En dat het natuurrecht heeft afgedaan, in hoeverre heeft dat impact gehad op onze huidige euthanasiepraktijk? Vragen die de Protestantse Kerk in Nederland oproepen om naar binnen te kijken en het oecumenische gesprek aan te gaan met de Rooms Katholieke kerk en haar theologische concepties enerzijds en de protestantse wereldwijde kerk anderzijds.

In een ander verband kan onderzocht worden hoe protestantse theologen na de Tweede Wereldoorlog hebben geschreven over euthanasie. In dit onderzoek hebben verschillende stemmen geklonken, onder meer die van Kuitert, Roscam Abbing, Douma, Boer en De Kruijf. Zij en vele anderen zijn in dit onderzoek echter niet systematisch onderzocht, daarvoor was geen ruimte. Dat zou echter in een ander onderzoek wel moeten gebeuren.<sup>537</sup> Deze theologen hebben ook invloed gehad op de (politieke) discussie en op de in dit rapport beschreven rapporten. Een invalshoek zou kunnen zijn hoe er is geschreven over ongevraagde en ongewilde euthanasie. Roscam Abbing schrijft over ongevraagde euthanasie bij ‘diepgestoorde’ kinderen: ‘Al met al acht ik het verantwoord als de overheid er ruimte voor laat dat op dit volledig gestoorde kind door bevoegden (...) euthanasie wordt toegepast, wat in de regel actieve euthanasie zal moeten zijn.’<sup>538</sup> ‘Persoonlijk menen wij dat ook actieve euthanasie verantwoord kan zijn, ook in situaties waarin de patiënt er niet om kan vragen. (...) Als het dan waar is wat wij betoogden, dat de enkeling voor zichzelf vrijwillige euthanasie mag aanvragen, is het duidelijk dat hij dat ook plaatsvervangend mag doen voor een ander, uit liefde voor die ander, want daarmee overtreedt hij dan evenmin een algemeen verbod dat men de voortdurende van het leven boven andere waarden zou moeten stellen.’<sup>539</sup> Ook Kuitert rechtvaardigt, bij uitzondering, levensbekortend handelen zonder verzoek: ‘Ontbreekt echter het verzoek, om welke reden dan ook, dan wordt de vraag of verkorten van een mensenleven gerechtvaardigd kan worden, veel moeilijker te beantwoorden. We zullen zien dat het verkorten ook zonder verzoek, desondanks plaats heeft en ik zal alvast zeggen dat we ook zullen zien dat er voor dergelijke handelingen in een aantal gevallen een rechtvaardiging bestaat.’<sup>540</sup> Overigens wil Kuitert dit verkorten van een mensenleven geen euthanasie noemen omdat er geen verzoek is, maar hij noemt het niettemin gerechtvaardigd levensverkortend handelen.<sup>541</sup>

Als vervolg op dit onderzoek kan ook onderzocht worden in hoeverre deze protestantse theologen een beroep doen op de in dit onderzoek besproken rapporten. Roscam Abbing verwijst bijvoorbeeld naar

---

<sup>537</sup> In dit onderzoek zou ook de onlangs verschenen uitgave van de Raad van Kerken kunnen worden meegenomen over vragen bij de laatste levensfase. Zie: Raad van Kerken, *Nu ik oud word, bezinning*, Amersfoort: Raad van Kerken in Nederland, 2018.

<sup>538</sup> P.J. Roscam Abbing, *Toegenomen Verantwoordelijkheid*, 46.

<sup>539</sup> Ibid., 49.

<sup>540</sup> H.M. Kuitert, *Een gewenste dood*, 37.

<sup>541</sup> Ibid., 123.

het rapport van de generale synode van de Nederlands Hervormde Kerk uit 1972, *Euthanasie*.<sup>542</sup> Volgens *Euthanasie* moet de ene generatie plaats maken voor de volgende generatie. Roscam Abbing werkt dit explicieter uit. Wat als een samenleving op een gegeven moment de kosten voor de ouderenzorg niet meer kan betalen, mogen ouderen dan ongewild geëuthanaseerd worden? Ja, is het voorzichtige antwoord van Roscam Abbing, een utilistisch aandoende redenatie volgt:

‘Dan moet men overwegen of het inderdaad onvermijdelijk is geworden om ongevraagd en zelfs ongewild actieve euthanasie toe te passen op ieder die een bepaalde hoge leeftijd overschrijdt, althans na een bepaalde leeftijd een bepaalde graad van aftakeling vertoont. Ik kan mij indenken dat er situaties ontstaan dat zo iets inderdaad onvermijdelijk wordt als geen andere maatregel die het ontstaan van zo’n situatie voorkomen, genomen kan worden. (...) Wij zijn het er echter ook samen over eens dat men niet het leven van de mens in elk opzicht kan verabsoluteren, zodat er een grens kan komen aan apparaten die men moet aanschaffen, aan personeel dat moet bedienen, aan verpleegbedden, aan hulp, etc.’<sup>543</sup>

Roscam Abbing nuanceert deze uitspraak overigens ook weer enigszins: ‘De vraag doet echter erg theoretisch aan, omdat zulk een situatie niet actueel is, en omdat voorlopig allerlei gedaan kan worden om het ontstaan van die situatie te voorkomen.’<sup>544</sup>

### Verschillende toonhoogtes

In het vorige hoofdstuk is betoogd dat de verschillende rapporten elkaar tegenspreken en op belangrijke theologische concepties een verschillende toon aanslaan. Het valt op dat de rapporten deze verschillen onderling niet benoemen. Er wordt sowieso weinig naar andere rapporten verwezen. *Euthanasie en pastorat* (1985) verwijst naar *Euthanasie* (1972), maar volstaat met te zeggen dat een nieuw rapport noodzakelijk is.

Wat doet het met de betrouwbaarheid en de geloofwaardigheid van de kerk als zij binnen 34 jaar zulke verschillende signalen uitzendt over een belangrijk onderwerp als euthanasie? Deze vraag is tot dusver niet gesteld. Misschien wordt het ook daar tijd voor.

De PKN zou er goed aan doen om te onderzoeken hoe zij en haar voorgangers in de euthanasiediscussie hebben gestaan. Welke argumenten zijn er gebruikt? In hoeverre staat men met de kennis van nu nog achter deze argumenten? De kerk moet daar rekenschap van geven. Zijn er fouten gemaakt? Hoe kan dat? Het bespreken van eerdere stukken en de verschillen gebeurt in de rapporten niet. *Euthanasie en pastorat* (1985) verwijst weliswaar heel kort naar *Euthanasie* (1972), maar thematiseert de verschuivingen niet.

Inhoudelijk wil ik op deze discussie niet vooruitlopen, dat is aan anderen. Als het gaat om de eschatologische argumenten die in het vorige hoofdstuk besproken werden, wil ik echter wel een vraag stellen: wat gebeurt er als de dood (soms) meer waard geacht mag worden dan het leven? Als op religieuze gronden gezegd mag worden dat een betere toekomst op ons wacht. Om het met Boer te vragen: ‘Als christenen zo zeker weten dat het na de dood beter is dan tijdens het leven, wat let hen dan om de beschermwaardigheid van het leven aan de laars te lappen en om zichzelf en eventueel anderen

---

<sup>542</sup> P.J. Roscam Abbing, *Toegenomen Verantwoordelijkheid*, 53.

<sup>543</sup> P.J. Roscam Abbing, *Toegenomen Verantwoordelijkheid*, 55.

<sup>544</sup> Ibid., 55.

zo snel mogelijk naar de overkant te helpen? Wat staat religieus extremisme dan nog in de weg?<sup>545</sup> Een vraag die in een tijd van aanslagen en religieus fanatisme niet onbesproken mag blijven.

### Slotoproep

Zoals we in Hoofdstuk 1 zagen, heeft de euthanasiediscussie de afgelopen decennia niet stil gestaan. De ontwikkelingen gaan snel. Reden genoeg om een nieuw rapport te overwegen. Een rapport waarin de kerk met al haar ervaring zich profetisch durft uit te laten over euthanasie en haar gevolgen voor maatschappij en samenleving. Een rapport waarin rekenschap wordt gegeven van de in het verleden gedane uitspraken. Euthanasie is een te belangrijk onderwerp om het bij de huidige rapporten te laten, het is immers letterlijk een zaak van leven en dood!

Ik hoop dat deze scriptie in het algemeen, en bovenstaande aanbevelingen in het bijzonder ervaren worden als een stimulans voor zo'n nieuwe bezinning.

---

<sup>545</sup> Theo Boer, *Een theologisch perspectief*, 97. Een vergelijking met de religieuze motieven van zelfmoordterroristen die na de dood een beter leven verwachten, ligt voor de hand. Dat maakt deze vraag anno 2018 alleen maar relevanter, dringender en actueler.



## Literatuur

### Boeken

Karl Barth, *Kirchliche Dogmatik III, 4*, Zurich: TVZ, 1951.

Tom L. Beauchamp en James F. Childress, *Principles of biomedical ethics*, Oxford: Oxford University Press, 2001.

J.H. van den Berg, *Medische macht en medische ethiek*, Nijkerk: Uitgeverij G.F. Callenbach b.v., 1969.

Theo Boer, 'Een theologisch perspectief', in: P.J. Lieveerse et al., *Dood gewoon? Perspectieven op 35 jaar euthanasie in Nederland, Lindeboomreeks nr. 15*, Amsterdam: Buijten & Schipperheijn 2005.

Theo Boer, 'Does Euthanasia Have a Dampening Effect on Suicide Rates? Recent experiences from the Netherlands', in: *Journal of Ethics in Mental Health, Open Volume 10*, 2017.

G. van den Brink en C. van der Kooi, *Christelijke Dogmatiek, een inleiding*, Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum, 2012.

J. Douma, *Euthanasie*, Groningen: de Vuurbaak, 1973.

J. Douma, *Medische Ethiek*, Kampen: Kok, 1997.

*Euthanasie en pastoraat*, 's Gravenhage: Boekencentrum B.V., 1988.

*Euthanasie, zin en begrenzing van het medisch handelen, pastorale handreiking*, 's Gravenhage: Boekencentrum N.V., 1972.

Gezondheidsraad, *Advies inzake euthanasie*, 's Gravenhage: Staatsuitgeverij, 1982.

Gezondheidsraad, *Euthanasie, Publicatienr 7*, Den Haag: Staatsuitgeverij, 1982.

Gezondheidsraad, *Interim-advies inzake euthanasie, Publicatienr. 15*, Den Haag: Staatsuitgeverij, 1972.

H.A.M.J. ten Have, *Medische ethiek*, Houten: Bohn Stafleu van Loghum, 2009.

Agnes van der Heide, Johannes J.M. van Delden, Bregje D. Onwuteaka-Philipsen, 'End-of-life decisions in the Netherlands over 25 years', in: *The New England Journal of Medicine*, nr. 377, august 3 2017, 492-494.

Johannes Hoornbeeck, *Euthanasia, ofte wel-sterven: waar in veele exempelen der stervende, en haare laatste dootspreuken verhaalt worden*, Utrecht: Jan van Waesberge, 1651.

Loes Kater, *Disciplines met dadendrang, Gezondsheidsethiek en Gezondsheidsrecht in het Nederlandse euthanasiedebat 1960-1994*, Amsterdam: Aksant, 2002.

Gerrit de Kruijf, *Ethiek onderweg, Acht adviezen*, Zoetermeer: Meinema, 2008.

G.G. De Kruijf, 'Fundamenteel ethische onderzoek vanaf 1980 in het perspectief van de protestantse theologie, een overzicht', in: *NTT 51*, 1997.

H.M. Kuitert, *Een gewenste dood, euthanasie en zelfbeschikking als moreel en godsdienstig probleem*, Baarn: Ten Have, 1981.

H.M. Kuitert, *Suicide: wat is er tegen? Zelfdoding in moreel perspectief*, Baarn: Uitgeverij Ten Have, 1983.

Frits de Lange en Jan Jans (red.), *De dood in het geding, Euthanasiewetgeving en de kerken*, Kampen: Kok, 2000.

*Levensmoe, pastoraat aan mensen op hoge leeftijd die levensmoe zijn en wachten op een natuurlijk levenseinde*, Utrecht: Protestant Landelijk Dienstencentrum, 2003.

*Medische beslissingen rond het levenseinde, Pastorale en morele overwegingen*, Utrecht: Protestant Landelijk Dienstencentrum, 2006.

Raad van Kerken, *Nu ik oud word, bezinning*, Amersfoort: Raad van Kerken in Nederland, 2018.

Stefan Paas, *Vreemdelingen en Priesters, christelijke missie in een postchristelijke omgeving*, Zoetermeer: Boekencentrum, 2015.

P.J. Roscam Abbing, *Toegenomen Verantwoordelijkheid, euthanasie, eugenetiek, moderne biologie, medisch-ethische beschouwing*, Nijkerk: G.F. Callenbach n.v., 1972.

R. Seldenrijk, *Waardevol leven, een praktische handreiking bij medisch-ethische keuzes*, Amsterdam: Buijten & Schipperheijn Motief, 2013.

Staatscommissie Euthanasie, *Rapport van de Staatscommissie, euthanasie, advies, deel 1*, Den Haag: Staatsuitgeverij, 1985.

Ciska Stark en Bert de Leede, *Ontvouwen, Protestantse prediking in de praktijk*, Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum, 2017.

Els van Wijngaarden, *Voltooid leven, over leven en willen sterven*, Amsterdam: Atlas Contact, 2016.

J. Philip Wogaman, *Christian Ethics, a historical introduction, second edition*, Louisville: Westminster John Knox Press, 2011.

## Websites

<https://www.euthanasiecommissie.nl>.

<https://herzienestatenvertaling.nl>.

<http://nos.nl>.

<http://www.nu.nl>.

<http://www.nrc.nl>.

<https://protestantsekerk.nl>.

<https://zoek.officielebekendmakingen.nl>.